

*Περὶ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος:
ὅτι εἶναι γνωστότερο ἀπὸ τὸ σῶμα.¹*

Ὁ χθесινὸς στοχασμὸς μὲ ἔριξε σὲ τόσες ἀμφιβολίες ὥστε οὔτε μπορῶ πλέον νὰ τίς λησμονήσω, οὔτε βλέπω μὲ ποιὸν τρόπο θὰ μποροῦσαν νὰ διαλυθοῦν. Σὰν [24] νὰ γλίστρησα ξαφνικὰ σὲ βαθιὰ νερά, παλεύω χωρὶς νὰ μπορῶ οὔτε νὰ πατήσω στὸν βυθό, οὔτε νὰ ἀναδυθῶ στὴν ἐπιφάνεια. Θὰ προσπαθῆσω ὡστόσο, δοκιμάζοντας ξανὰ τὸν ἴδιο δρόμο στὸν ὁποῖο ὄδευσα χθές. Παραμερίζοντας δηλαδὴ ὅτιδήποτε ἐπιδέχεται τὴν ἐλάχιστη ἔστω ἀμφιβολία, σὰν νὰ ἤξερα ὅτι εἶναι ὀλοτελα ψευδές, θὰ προχωρήσω ἐμπρὸς ὡσότου γνωρίσω κάτι βέβαιο ἢ, ἂν μὴ τι ἄλλο, ὡσότου μάθω μὲ βεβαιότητα ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα βέβαιο. Ὁ Ἀρχιμήδης ζητοῦσε ἓνα μόνο στέρεο καὶ ἀκίνητο σημεῖο γιὰ νὰ μετατοπίσει ὀλόκληρη τὴ γῆ² ἔτσι καὶ ἐγὼ μπορῶ νὰ ἐλπίζω ἐξίσου μεγάλα πράγματα ἂν ἀνα-

1. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος, στὸ χειρόγραφο ποὺ ἔστειλε ὁ Ντεκάρτ στὸν Μερσέν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1640, ἦταν: *Περὶ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος*.

2. Στὸν Ἀρχιμήδη ἀποδίδεται ἡ φράση «δός μοι πῆ στῶ, καὶ κινήσω τὴν γῆν». Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι μιὰ πρώτη ἀκλόνητη βεβαιότητα εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ οἰκοδομήματος τῆς γνώσης.

καλύψω κάτι, ἐλάχιστο ἔστω, πὺ νὰ εἶναι βέβαιο καὶ ἀκλόνητο.

Ἐπιθετώ λοιπὸν ὅτι ὅλα ὅσα βλέπω εἶναι ψευδῆ· πιστεύω ὅτι τίποτα ἀπὸ ὅσα ἀπεικονίζει ἡ φιλοψευδῆς μνήμη μου δὲν ὑπῆρξε ποτέ· ὅτι δὲν ἔχω καμιὰ αἴσθησιν ὅτι τὸ σῶμα, τὸ σχῆμα, ἡ ἔκτασις, ἡ κίνησις καὶ ὁ τόπος εἶναι χίμαιρες. Τί θὰ εἶναι λοιπὸν ἀληθές; Πιθανότατα τοῦτο μόνον: ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα βέβαιο.

Ἄλλὰ πῶς ξέρω ὅτι δὲν ὑπάρχει κάτι ἄλλο, διαφορετικὸ ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀνέφερα μόλις, γιὰ τὸ ὅποιο νὰ μὴν ὑπάρχει οὔτε ἴχνος ἀμφιβολίας; Δὲν ὑπάρχει ἄραγε κάποιος Θεός, ἢ μὲ ὅποιο ἄλλο ὄνομα θὰ μπορούσα νὰ τὸν καλέσω, πὺ μου ἐμβάλλει αὐτὲς τὶς σκέψεις;³ Ὅμως γιὰ νὰ νομίσω κάτι τέτοιο, ἀφοῦ ἴσως μπορῶ νὰ τὶς παράγω ὁ ἴδιος; Μὰ τότε, ἐγὼ ἔστω δὲν εἶμαι ἄραγε κάτι; Ἄλλὰ ἀρνήθηκα ἤδη ὅτι ἔχω αἰσθήσεις ἢ σῶμα. Διστάζω ὥστόσο, διότι τί συνεπάγεται τοῦτο; Εἶμαι τόσο δεμένος μὲ τὸ σῶμα καὶ τὶς αἰσθήσεις [25] ὥστε νὰ μὴν μπορῶ νὰ ὑπάρξω χωρὶς αὐτά; Ἄλλὰ πείστηκα ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ἀπολύτως στὸν κόσμος, οὔτε οὐρανός, οὔτε γῆ, οὔτε πνεύματα, οὔτε σώματα. Μήπως λοιπὸν δὲν ὑπάρχω οὔτε ἐγώ; Ὅχι, ἂν πείστηκα γιὰ κάτι, τότε εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπάρχω. Ἄλλὰ ὑπάρχει κάποιος μυστηριώδης ἀπατεώνας, παντοδύναμος καὶ παμπόνηρος, πὺ μὲ ξεγελᾷ μὲ πανουργία διαρκῶς. Ἄν ὅμως μὲ ξεγελᾷ, εἶναι ἀναμφίβολο ὅτι ὑπάρχω· καὶ ἄς μὲ ξεγελᾷ ὅσο θέλει, ἀφοῦ δὲν

3. «Δὲν ὑπάρχει κάποιος Θεός ἢ κάποια ἄλλη δύναμη πὺ μου βάζει στὸ πνεῦμα αὐτὲς τὶς σκέψεις;»

θὰ μὲ κάνει ποτὲ νὰ μὴν εἶμαι τίποτα ὅσο θὰ σκέφτομαι ὅτι εἶμαι κάτι.⁴ Ὡστε, μετὰ ἀπὸ ὑπερεπαρκῆς ζύγισμα τῶν πάντων, πρέπει ἐντέλει νὰ καταλήξω ὅτι ἡ ἀπόφανση Ἐγὼ εἶμαι, ἐγὼ ὑπάρχω, ἀληθεύει ἀναγκαῖα ὅποτε τὴν προφέρω ἢ τὴ συλλαμβάνω στὸ πνεῦμα μου.⁵

Ὅμως δὲν κατανοῶ ἀκόμα ἐπαρκῶς τί εἶμαι, ἐγὼ ποὺ εἶμαι τώρα ἀναγκαῖα. Πρέπει λοιπὸν νὰ φροντίσω ἐφεξῆς νὰ μὴν ἐκλάβω ἀσύνετα κάτι ἄλλο γιὰ μένα, καὶ ἔτσι νὰ μὴν πλανηθῶ σὲ ἐκείνη τὴ γνώση ποὺ διατείνομαι ὅτι εἶναι ἡ πιὸ βέβαιη καὶ ἡ πιὸ ἐναργῆς ἀπὸ ὅλες.⁶ Τώρα θὰ στοχαστῶ ἐκ νέου τί πίστευα παλαιότερα, πρὶν εἰσέλθω σὲ τοῦτες τὶς σκέψεις, ὅτι εἶμαι· καὶ στὴ συνέχεια, θὰ ἀφαιρέσω ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἀναιρεθεῖ ἔστω καὶ κατ' ἐλάχιστον ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες συλλογισμούς, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ μείνει τελικὰ παρὰ ὅ,τι ἀκριβῶς εἶναι βέβαιο καὶ ἀκλόνητο.

Τί νόμιζα λοιπὸν πρὶν ὅτι εἶμαι; Ἄνθρωπος. Ἄλλὰ τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος; Νὰ πῶ ὅτι εἶναι ἔλλογο ζῶο; Ὁχι, ἐπειδὴ θὰ πρέπει ὕστερα νὰ ἐρευνήσω τί εἶναι ζῶο, τί εἶναι ἔλλογο, καὶ ἔτσι, ἀπὸ ἓνα ἐρώτημα θὰ ἔπεφτα σὲ περισσότερα καὶ δυσκολότερα· οὔτε ἔχω τώρα τόση ἄνεση χρόνου ὥστε νὰ σκοπεύω νὰ τὴν ξοδέψω σὲ τέτοιες λεπτολογίες. Ἐτσι θὰ προσέξω μᾶλλον ἐδῶ τί

4. Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, XI, 26· *Περὶ τριάδος*, XV, 12, 21.

5. Πρβλ. *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, I, 7.

6. «...ποὺ διατείνομαι ὅτι εἶναι πιὸ βέβαιη καὶ πιὸ ἐναργῆς ἀπὸ ὅλες ὅσες εἶχα προηγουμένως».

παρουσιαζόταν αὐθόρμητα καὶ φυσικὰ στὴ σκέψη μου [26] ὅποτε θεωροῦσα τί εἶμαι. Παρουσιαζόταν ἐν πρώτοις ὅτι εἶχα πρόσωπο, χέρια, βραχίονες, καὶ ὅλον ἐκεῖνο τὸν μηχανισμό μελῶν, ὅπως διακρίνεται ἐπίσης σὲ ἓνα πτώμα, τὸν ὁποῖο δήλωνα μὲ τὸ ὄνομα σῶμα. Παρουσιαζόταν ἐπιπλέον ὅτι τρεφόμουν, βιάδιζα, αἰσθανόμουν καὶ σκεπτόμουν, ἐνέργειες τὶς ὁποῖες ἀνήγα στὴν ψυχὴ. Ἀλλά, εἴτε δὲν παρατηροῦσα τί εἶναι αὐτὴ ἢ ψυχὴ εἴτε τὴ φανταζόμουν σὰν κάτι λεπτοφυές, ἐν εἴδει ἀνέμου, φλόγας, ἢ αἰθέρα διακεχυμένου στὰ πυκνότερα μέρη μου.⁷ Γιὰ τὸ σῶμα ὅμως δὲν ἀμφέβαλλα, ἀλλὰ πρέσβευα ὅτι γνώριζα διακριτῶς τὴ φύση του, τὴν ὁποία, ἂν τυχὸν ἐπιχειροῦσα νὰ περιγράψω πῶς τὴ συνελάμβανα στὸ πνεῦμα μου, θὰ ἐξηγοῦσα ὡς ἐξῆς:⁸ διὰ τοῦ ὄρου σῶμα ἐννοῶ καθετὶ πὺ εἶναι ἱκανὸ νὰ ὀριοθετηθεῖ ἀπὸ κάποιον σχῆμα, νὰ περιληφθεῖ σὲ κάποιον τόπο, καὶ νὰ γεμίσει ἓναν χῶρο ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκλείει κάθε ἄλλο σῶμα ἀπὸ αὐτόν· νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸ μὲ τὴν ἀφή, τὴν ὄραση, τὴν ἀκοή, τὴ γεύση ἢ τὴν ὄσφρηση· καὶ νὰ κινηθεῖ ποικιλοτρόπως, ὄχι βεβαίως ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ ἀπὸ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὠθεῖται. Διότι ἔκρινα ὅτι ἢ κατοχὴ τῆς ἰσχύος τοῦ κινεῖν, αἰσθάνεσθαι ἢ σκέπτεσθαι ἑαυτὸν δὲν ἀνήκει καθόλου στὴ φύση τοῦ σώμα-

7. Ὁ Ντεκάρτ παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ: «Ἡ λέξη *anima* [ψυχὴ] σημαίνει σὲ καλὰ λατινικὰ τὸν ἀέρα ἢ τὴν πνοὴ τοῦ στόματος. Πιστεύω δὲ ὅτι ἀπὸ ἐδῶ μεταφέρθηκε στὸ νὰ σημαίνει τὸ πνεῦμα, καὶ γι' αὐτὸ εἶπα ὅτι ἐκλαμβάνεται συχνὰ ὡς σωματικὸ πράγμα», Πρὸς Μερσέν, 21 Ἀπριλίου 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 362). Πρβλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς V.

8. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς VI.

τος· ἴσα ἴσα, ἀποροῦσα μᾶλλον γιὰ τὸ ὅτι βρίσκονται σὲ ὀρισμένα σώματα τέτοιες ἰκανότητες.

“Ὅμως τί γίνεται τώρα πὺν ὑποθέτω ὅτι ὑπάρχει κάποιος δυνατότατος καί, εἰ θεμιτὸν εἰπεῖν,⁹ κακόβουλος ἀπατεώνας πὺν μὲ ἐξαπατᾷ ἐπίτηδες καὶ ὅσο μπορεῖ στὰ πάντα; Μπορῶ νὰ διαβεβαιώσω ὅτι κατέχω τὸ παραμικρὸ ἀπὸ ὅλα ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα εἶπα μόλις ὅτι
 [27] ἀνήκουν στὴ φύση τοῦ σώματος; Προσέχω, σκέφτομαι, ξανασκέφτομαι, δὲν βρίσκω τίποτα. Καταπονοῦμαι ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ἴδια ματαίως. “Ἄς περάσουμε λοιπὸν σὲ ὅσα προσέδωσα στὴν ψυχὴ. Τὸ τρέφεσθαι ἢ τὸ βαδίζειν; Ἐφόσον τώρα δὲν ἔχω σῶμα, καὶ τοῦτα ἐπίσης εἶναι πλασματικά. Τὸ αἰσθάνεσθαι; Καὶ τοῦτο ὅμως δὲν γίνεται χωρὶς σῶμα, καὶ μοῦ φάνηκε στὰ ὄνειρά μου ὅτι αἰσθανόμενον πάμπολλα πράγματα πὺν διαπίστωσα κατόπιν ὅτι δὲν τὰ αἰσθανόμενον. Τὸ σκέπτεσθαι;¹⁰ Ἐδῶ κάνω μιὰ ἀνακάλυψη: ἢ σκέψη*¹¹ εἶναι, αὐτὴ μόνο ἀδυνατεῖ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ μένα. Ἐγὼ εἶμαι, ἐγὼ ὑπάρχω, τοῦτο εἶναι βέβαιον.¹² Γιὰ πό-

9. Οἱ λέξεις *εἰ θεμιτὸν εἰπεῖν* (si fas est dicere) προσετέθησαν ἐδῶ «ἐπειδὴ ἡ ὕψιστη δύναμη καὶ ἡ κακοβουλία δὲν μποροῦν νὰ συνυπάρχουν», *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 150-151).

10. Βλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 9.

11. Βλ. *Λόγοι...*, Ὅρισμὸς I.

12. Τὸ τμήμα πὺν ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παραγράφου ὡς ἐδῶ ἐκτίθεται ἀναλυτικότερα στὴ γαλλικὴ ἐκδοχή: « Ἄλλὰ ἐγὼ τί εἶμαι τώρα πὺν ὑποθέτω ὅτι ὑπάρχει κάποιος ἐξαιρετικὰ δυνατὸς καί, ἂν τολμῶ νὰ πῶ, κακόβουλος καὶ πανοῦργος πὺν χρησιμοποιεῖ ὅλες του τίς δυνάμεις καὶ ὅλη του τὴν κατεργασιὰ γιὰ νὰ μὲ ἐξαπατήσει; Μπορῶ νὰ βεβαιωθῶ ὅτι κατέχω τὸ πα-

σο χρόνο ὅμως; Για ὅσο χρόνο σκέπτομαι*. Διότι ἐνδέχεται ἴσως, ἂν ἀπειῖχα ἀπὸ κάθε σκέψη, αὐτοστιγμεινὰ ἔπαυα ὀλόκληρος νὰ ὑπάρχω. Δὲν δέχομαι τώρα παρὰ ὅ,τι ἀληθεύει ἀναγκαῖα. Ἀκριβολογώντας λοιπόν, εἶμαι μονάχα σκεπτόμενο πράγμα, τουτέστιν πνεῦμα, ἔλλογη ψυχὴ, νοῦς ἢ Λόγος, λέξεις τῶν ὁποίων ἀγνοοῦσα προηγουμένως τὴ σημασία. Εἶμαι ὅμως ἀληθινὸ πρᾶγμα, καὶ ἀληθινὰ ὑπαρκτό. Ἀλλὰ τί εἶδους πρᾶγμα; Τὸ εἶπα, σκεπτόμενο.

Τί παραπάνω; Θὰ φανταστῶ. Δὲν εἶμαι ἐκείνη ἢ συναρμογὴ μελῶν ποὺ ὀνομάζεται ἀνθρώπινο σῶμα. Δὲν εἶμαι ἐπίσης κάποια αὔρα διακεχυμένη στὰ μέλη αὐτά. Δὲν εἶμαι ἄνεμος, φλόγα, ἀτμός, πνοὴ ἢ ὀτιδῆποτε πλάθω γιὰ τὸν ἑαυτό μου, διότι ὑπέθεσα ὅτι τοῦτα δὲν εἶναι τίποτα. Ἡ θέση παραμένει: ἐγὼ παρὰ ταῦτα

ραμικρὸ ἀπὸ ὅλα τὰ πρᾶγματα ποὺ ἀπέδωσα παραπάνω στὴ σωματικὴ φύση; Σταματῶ γιὰ νὰ τὸ σκεφτῶ μὲ προσοχὴ, φέρονω καὶ ξαναφέρνω ὅλα ἐκεῖνα τὰ πρᾶγματα στὸ πνεῦμα μου καὶ δὲν συναντῶ κανένα ποὺ νὰ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι εἶναι σὲ μένα. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σταθῶ νὰ τὰ ἀπαριθμήσω. Ἄς περάσουμε λοιπόν στὰ κατηγορήματα τῆς ψυχῆς, καὶ ἄς δοῦμε ἂν ὑπάρχουν κάποια ποὺ νὰ εἶναι σὲ μένα. Τὰ πρῶτα εἶναι τὸ τρέφεσθαι καὶ τὸ βαδίζειν. Ἀλλὰ ἂν ἀληθεύει ὅτι δὲν ἔχω σῶμα, ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι δὲν μπορῶ οὔτε νὰ βαδίσω οὔτε νὰ τραφῶ. Ἐνα ἄλλο εἶναι τὸ αἰσθάνεσθαι. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε ἐπίσης νὰ αἰσθανθοῦμε χωρὶς τὸ σῶμα, καὶ ἐπιπλέον νόμισα ἄλλοτε ὅτι αἰσθανόμουν κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ὕπνου πολλὰ πρᾶγματα ποὺ ἀναγνώρισα ξυπνώντας ὅτι δὲν τὰ αἰσθανόμουν πραγματικά. Ἐνα ἄλλο εἶναι τὸ σκέπτεσθαι. Καὶ βρίσκω ἐδῶ ὅτι ἡ σκέψη εἶναι ἓνα κατηγορηματὸν ποὺ μοῦ ἀνήκει. Αὐτὴ μόνο δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσπαστεῖ ἀπὸ μένα. Εἶμαι, ὑπάρχω: τοῦτο εἶναι βέβαιον».

εἶμαι κάτι.¹³ Ἐνδέχεται ἄραγε τὰ ἴδια αὐτὰ πού ὑποθέτω ὅτι δὲν εἶναι τίποτα, ἐπειδὴ μοῦ εἶναι ἄγνωστα, νὰ μὴ διαφέρουν στὴν πραγματικότητα ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ἐγὼ πού γνωρίζω; Δὲν ξέρω, δὲν συζητῶ τώρα περὶ αὐτοῦ. Μπορῶ νὰ ἐκφέρω κρίση μονάχα γιὰ ὅσα μοῦ εἶναι γνωστά. Γνωρίζω ὅτι ὑπάρχω, καὶ ρωτῶ ποιὸς εἶμαι ἐγὼ πού γνωρίζω.¹⁴ Εἶναι βεβαιότατο ὅτι ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ ἐγὼ, εἰλημμένου ἔτσι ἀκριβῶς, δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξὴ δὲν γνωρίζω ἀκόμα. » Ἀρα δὲν ἐξαρτᾶται οὔτε ἀπὸ ὅσα διαπλάθω μὲ τὴ φαντασία. Ἄκόμα καὶ τοῦτο τὸ ρῆμα, τὸ διαπλάθω,¹⁵ μὲ προειδοποιεῖ γιὰ τὴν πλάνη μου· διότι θὰ ἔπλαθα πράγματι, ἂν φανταζόμουν ὅτι εἶμαι κάτι, ἐπειδὴ ἡ φαντασία* δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἐνατένιση τοῦ σχήματος ἢ τῆς εἰκόνας ἑνὸς σωματικοῦ πράγματος. Τώρα ὅμως ξέρω ἀσφαλῶς ὅτι εἶμαι, καὶ συγχρόνως ὅτι μπορεῖ ὅλες ἐκεῖνες οἱ εἰκόνες, καὶ γενικὰ ὅτιδήποτε ἀνάγεται στὴ φύση τοῦ σώματος, νὰ μὴν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ ὄνειρα. Διαπιστώνοντας τοῦτο, δὲν θὰ φαινόμεν λιγότερο γελοῖος λέγοντας: «Θὰ φα-

13. Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Περὶ τριάδος*, Χ, 10, 15-16.

14. « Ἀναγνώρισα ὅτι εἶμαι καὶ ψάχνω τί εἶμαι ἐγὼ πού ἀναγνώρισα ὅτι εἶμαι ».

15. Τὸ ρῆμα *effingo* σημαίνει ἐπιπλάθω, διαπλάθω καὶ κατ' ἐπέκταση πλάθω μὲ τὸν νοῦ, φαντάζομαι. Ἡ γαλλικὴ μετάφραση τὸ ἀποδίδει μὲ δύο ρήματα, τὸ *feindre* (πλάθω, προσποιούμαι) καὶ τὸ *imaginer* (φαντάζομαι). Ἀπὸ τὸ ρῆμα *figo* (πλάθω κάποιον εὐπλαστο ὑλικὸ καὶ ἀκολούθως ἐπινοῶ) προέρχεται ἐπίσης τὸ οὐσιαστικὸ τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς γλώσσας *fiction*, πού ἀποδίδεται συνήθως στὰ ἑλληνικὰ ὡς μυθολογία.

νταστῶ για να αναγνωρίσω με πολύ διακριτό τρόπο ποιός είμαι» από ό,τι αν έλεγα: «Τώρα είμαι ξύπνιος και βλέπω κάτι αληθινό, αλλά επειδή δεν το βλέπω ακόμα αρκετά έναργῶς, θα αποκοιμηθῶ επίτηδες, ὥστε τὰ ὄνειρά μου να τὸ ἀπεικονίσουν σὲ μένα με πιὸ ἀληθὴ καὶ έναργῆ τρόπο». Ἔτσι ἀναγνωρίζω ὅτι τίποτα ἀπὸ ὅσα μπορῶ να καταλάβω μέσω τῆς φαντασίας δὲν ἀνήκει στὴ γνώση ἐκείνη πού ἔχω για μένα, τὸ δὲ πνεῦμα πρέπει να ἀπομακρυνθεῖ ἐπισταμένα ἀπὸ αὐτὰ για να ἀντιληφθεῖ με πολὺ διακριτὸ τρόπο τὴ φύση του.

Ἄλλὰ τί είμαι λοιπόν; Σκεπτόμενο πράγμα. Τί εἶναι αὐτό; Εἶναι ἓνα πράγμα πὸ ἀμφιβάλλει, νοεῖ, βεβαιώνει, ἀρνεῖται, θέλει, δὲν θέλει, φαντάζεται ἐπίσης καὶ αἰσθάνεται.

Δὲν εἶναι σίγουρα λίγο ἀν μοῦ ἀνήκουν ὅλα αὐτά. Ἄλλὰ γιατί να μὴ μοῦ ἀνήκουν; Δὲν είμαι ἄραγε ἐγὼ ὁ ἴδιος πὸ ἀμφιβάλλω τώρα σχεδὸν για τὰ πάντα, πὸ ὥστόσο νοῶ κάτι, πὸ βεβαιώνω ὅτι μόνο αὐτὸ ἀληθεύει, ἀρνοῦμαι τὰ ὑπόλοιπα, ἐπιθυμῶ να γνωρίσω περισσότερα, δὲν θέλω να ἀπατηθῶ, φαντάζομαι πολλά, ἔστω ἄθελά μου, καὶ διαπιστώνω ἐπίσης πολλὰ πὸ μοιάζουν να προέρχονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις; Τί ἀπὸ αὐτά, ακόμα καὶ ἀν κοιμόμουν διαρκῶς, ακόμα καὶ ἀν αὐτὸς πὸ με δημιούργησε¹⁶ με ἔξαπατᾷ ὅσο [29] μπορεῖ περισσότερο, δὲν ἀληθεύει ἐξίσου με τὸ ὅτι ὑπάρχω; Τί ἀπὸ αὐτὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴ σκέψη μου; Τί ἀπὸ αὐτὰ μπορεῖ να χαρακτηριστεῖ ξεχωριστὸ ἀπὸ

16. Βλ. *Συνομιλία με τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 151).

μένα τὸν ἴδιο; Διότι εἶναι τόσο πρόδηλο ὅτι εἶμαι ἐγὼ πὺ ἀμφιβάλλω, πὺ νοῶ, πὺ θέλω, ὥστε δὲν ὑπάρχει τίποτα πὺ νὰ τὸ ἐξηγεῖ ἐναργέστερα. Ἐπίσης, εἶμαι ἐγὼ πὺ φαντάζομαι· διότι, καίτοι ἴσως κανένα ἀπολύτως φανταστικὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀληθινὸ, ὅπως ὑπέθεσα, ὥστόσο ἢ ἴδια ἢ ἰσχύς τοῦ φαντάζεσθαι ὑπάρχει ἀληθινά, καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς σκέψης μου. Τέλος, εἶμαι ἐγὼ πὺ αἰσθάνομαι, ἦτοι πὺ διαπιστώνω τὰ σωματικὰ πρᾶγματα διὰ τῶν αἰσθήσεων: δηλαδή, βλέπω τώρα φῶς, ἀκούω θόρυβο, αἰσθάνομαι θερμότητα. Τοῦτα εἶναι ψευδῆ, διότι κοιμᾶμαι.¹⁷ Μὰ εἶναι σίγουρο ὅτι μοῦ φαίνεται ὅτι βλέπω, ὅτι ἀκούω, ὅτι θερμαίνομαι. Τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ψευδές, τοῦτο ὀνομάζεται ἰδίως σὲ μένα αἰσθάνεσθαι· καὶ αὐτό, ἐλλημμένο ἔτσι ἀκριβῶς, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκέπτεσθαι.

Ἐτσι ἀρχίζω νὰ γνωρίζω κάπως καλύτερα τί εἶμαι. Ἄλλὰ μοῦ φαίνεται ἀκόμα, καὶ δὲν μπορῶ νὰ πάψω νὰ τὸ νομίζω, ὅτι τὰ σωματικὰ πρᾶγματα, τῶν ὁποίων οἱ εἰκόνες σχηματίζονται στὴ σκέψη, καὶ τὰ ὁποῖα ἐρευνοῦν οἱ αἰσθήσεις, γίνονται γνωστὰ πολὺ πιὸ διακριτῶς ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ μυστηριῶδες μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μου πὺ δὲν ὑποπίπτει στὴ φαντασία· μολονότι ἀσφαλῶς εἶναι περίεργο νὰ καταλαβαίνω πρᾶγματα πὺ διαπιστώνω ὅτι εἶναι ἀμφίβολα, ἄγνωστα, ἀλλότρια σὲ σχέση μὲ μένα, μὲ πιὸ διακριτὸ τρόπο ἀπὸ ὅ,τι ἐκεῖνο πὺ εἶναι ἀληθές, γνωστό, καὶ ἐντέλει ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός μου. Ἄλ-

17. « Ἄλλὰ θὰ μοῦ πεῖτε ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπιφάσεις εἶναι ψευδεῖς, καὶ ὅτι κοιμᾶμαι».

λά βλέπω τί συμβαίνει: τὸ πνεῦμα μου χαίρεται τὴν περιπλάνηση καὶ δὲν δέχεται ἀκόμα νὰ κρατηθεῖ μέσα στὰ ὅρια τῆς ἀλήθειας. "Ἄς εἶναι λοιπόν, ἄς τοῦ χαλαρώσουμε γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὰ ἦνια ὥστε, τραβώντας τα ἔγκαιρα μετὰ ἀπὸ λίγο, νὰ ἀφεθεῖ εὐκολότερα [30] νὰ ὀδηγηθεῖ.

"Ἄς θεωρήσουμε ἐκεῖνα τὰ πράγματα ποὺ νομίζεται κοινῶς ὅτι γίνονται καταληπτὰ πιὸ διακριτῶς ἀπὸ ὅλα, δηλαδὴ τὰ σώματα ποὺ ἀγγίζουμε καὶ βλέπουμε. "Οχι μὲν τὰ σώματα γενικά, διότι οἱ γενικὲς αὐτὲς ἀντιλήψεις εἶναι συνήθως κάπως πιὸ συγκεχυμένες, ἀλλὰ ἓνα ἰδιαίτερος. "Ἄς πάρουμε παραδείγματος χάριν αὐτὸ τὸ κερὶ.¹⁸ Μόλις τώρα ἐξήχθη ἀπὸ τὴν κυψέλη. Δὲν ἔχει χάσει ἀκόμα ὅλη τὴ γεύση τοῦ μελιοῦ του. Διατηρεῖ ἀκόμα κάτι ἀπὸ τὸ ἄρωμα τῶν λουλουδιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα συλλέχθηκε. Τὸ χρῶμα, τὸ σχῆμα καὶ τὸ μέγεθός του εἶναι πρόδηλα. Εἶναι σκληρό, ψυχρό, ἀγγίζεται εὐκολα καί, ἂν τὸ χτυπήσουμε μὲ τὸ δάχτυλο, ἐκπέμπει ἦχο. Τέλος, ὅλα ὅσα φαίνονται νὰ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ γίνει γνωστὸ μὲ πολὺ διακριτὸ τρόπο κάποιο σῶμα ὑπάρχουν σὲ αὐτό. Ἄλλὰ ἰδού, ἐνῶ μιλοῦ, τὸ μετακινῶ πρὸς τὴ φωτιά: τὰ ὑπολείμματα γεύσης ἐξαλείφονται, ἡ ὁσμὴ ἐξανεμίζεται, τὸ χρῶμα μεταβάλλεται, τὸ σχῆμα χάνεται, τὸ μέγεθος αὐξάνει, γίνεται ρευστό, θερμαίνεται, μετὰ βίας μπορεῖ νὰ ἀγγιχτεῖ καί, ἂν τὸ χτυπήσουμε τώρα, δὲν ἐκπέμπει κανέναν ἦχο. Παραμένει ἀκόμα τὸ ἴδιο κερὶ; Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι παραμένει, κανένας δὲν τὸ ἀρνεῖται, κανένας δὲν κρίνει

18. Πρβλ. Αὐγουστίνου, *Περὶ ἀθανασίας ψυχῆς*, V, 8.

ἀλλιώως. Τί καταλαβαίναμε λοιπὸν μὲ τόσο διακριτὸ τρόπο σὲ αὐτό; Τίποτα ἀσφαλῶς ἀπὸ ὅσα προσέγγιζα μὲ τὶς αἰσθήσεις, διότι ὅλα ὅσα ὑπέπιπταν στὴ γεύση, στὴν ὄσφρηση, στὴν ὄραση, στὴν ἀφή, ἢ στὴν ἀκοή, ἔχουν τώρα μεταβληθεῖ, ἐνῶ τὸ κερὶ παραμένει.

Ἴσως νὰ ἦταν ἐκεῖνο πού σκέπτομαι τώρα: ὅτι τὸ ἴδιο τὸ κερὶ δὲν ἦταν ἡ ἠδύτητα τοῦ μελιοῦ, τὸ ἄρωμα τῶν λουλουδιῶν, ἡ λευκότητα, τὸ σχῆμα ἢ ὁ ἦχος, ἀλλὰ ἓνα σῶμα πού πρὸ ὀλίγου μοῦ φανερωνόταν ὑπὸ ἐκείνους τοὺς τρόπους, καὶ τώρα μοῦ φανερώνεται ὑπὸ ἄλλους. Τί ἀκριβῶς ὅμως εἶναι αὐτὸ πού φαντάζομαι [31] ἔτσι; Ἄς προσέξουμε καί, παραμερίζοντας ὅσα δὲν ἀνήκουν στὸ κερὶ, ἄς δοῦμε τί ἀπομένει: τίποτα ἄλλο ἀπὸ κάτι ἐκτατό, εὐκαμπτο καὶ εὐμετάβλητο. Τί σημαίνει ὅμως εὐκαμπτο καὶ εὐμετάβλητο; Μήπως αὐτὸ πού φαντάζομαι: ὅτι αὐτὸ τὸ κερὶ μπορεῖ νὰ ἀλλάξει σχῆμα, καὶ ἀπὸ στρογγυλὸ νὰ γίνει τετράγωνο, ἢ ἀπὸ τετράγωνο τριγωνικὸ; Οὐδόλως, διότι καταλαβαίνω ὅτι εἶναι ἱκανὸ γιὰ ἀναρίθμητες τέτοιες μεταβολές, καὶ ὥστόσο δὲν μπορῶ νὰ διατρέξω ἀναρίθμητες μὲ τὴ φαντασία. Αὐτὴ ἡ κατάληψη λοιπὸν δὲν ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ φαντάζεσθαι. Τί σημαίνει ἐκτατό; Δὲν εἶναι ἄραγε καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκτασὴ τοῦ ἄγνωστη; Διότι γίνεται μεγαλύτερη στὸ ὑγροποιημένο κερὶ, μεγαλύτερη στὸ κοχλάζον, καὶ ἀκόμα μεγαλύτερη ἂν ἀυξηθεῖ ἡ θερμοκρασία. Οὔτε θὰ ἔκρινα ὀρθὰ τί εἶναι τὸ κερὶ ἂν δὲν νόμιζα ὅτι ἐπιδέχεται περισσότερες ποικιλίες ὡς πρὸς τὴν ἐκτασὴ ἀπὸ ὅσες σχημάτισα ποτὲ μὲ τὴ φαντασία. Ἀπομένει λοιπὸν νὰ παραδεχθῶ ὅτι δὲν ἀντιλαμβάνομαι μὲ τὴ φαντασία τί εἶναι αὐτὸ τὸ κερὶ,

ἀλλὰ μόνο μὲ τὸ πνεῦμα. Λέω αὐτὸ ἰδιαιτέρως, διότι γιὰ τὸ κερὶ γενικὰ εἶναι σαφέστερο. Τί εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ κερὶ ποῦ δὲν γίνεται ἀντιληπτό παρὰ μὲ τὸ πνεῦμα; Εἶναι τὸ ἴδιο ποῦ βλέπω, ποῦ ἀγγίζω, ποῦ φαντάζομαι, ἐντέλει τὸ ἴδιο ποῦ ἔκρινα ἐξαρχῆς. Ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι ἡ ἀντίληψή του δὲν εἶναι ἓνα ἐνέργημα τῆς ὄρασης, τῆς ἀφῆς ἢ τῆς φαντασίας, καὶ οὔτε ἦταν ποτέ, παρότι ἔτσι φάνηκε προηγουμένως, ἀλλὰ μόνο μιὰ ἐποπτεία* τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ εἶναι ἀτελής καὶ συγκεχυμένη, ὅπως ἦταν προηγουμένως, ἢ σαφῆς* καὶ διακριτή*, ὅπως εἶναι τώρα, ἀναλόγως τοῦ ἂν παρατηρῶ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐκεῖνα ποῦ τὸ συνθέτουν.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἀπορῶ γιὰ τὸ πόσο ἐπιρρεπὲς εἶναι τὸ πνεῦμα μου στὶς πλάνες. Διότι, ἂν καὶ τὰ θεωρῶ αὐτὰ ἀπὸ μέσα μου, σιωπηλὰ καὶ χωρὶς λόγια, ὡ- [32] στόσο παγιδεύομαι στὶς λέξεις, καὶ ἀπατῶμαι σχεδὸν ἀπὸ τὴν καθημερινὴν χρῆση τῆς γλώσσας. Λέμε πράγματι ὅτι βλέπουμε τὸ ἴδιο τὸ κερὶ, ἂν παρίσταται, καὶ ὄχι ὅτι κρίνουμε ἀπὸ τὸ χρῶμα ἢ τὸ σχῆμα του ὅτι παρίσταται.¹⁹ Ὅθεν θὰ συνεπέραινα πάραυτα ὅτι γνωρίζουμε τὸ κερὶ μὲ τὴν ὄραση τῶν ματιῶν, καὶ ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ πνεύματος, ἂν ἴσως δὲν ἔβλεπα

19. «Λέμε πράγματι ὅτι βλέπουμε τὸ ἴδιο τὸ κερὶ, ἂν μᾶς τὸ παρουσιάσουν, καὶ ὄχι ὅτι κρίνουμε ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει τὸ ἴδιο χρῶμα καὶ σχῆμα». Ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση συσκοτίζει τὸ νόημα. Ὁ Ντεκάρτ ἐννοεῖ ὅτι λέμε κακῶς ὅτι βλέπουμε τὸ κερὶ, ἐπειδὴ, στὴν πραγματικότητα, δὲν βλέπουμε τὸ κερὶ καθ' ἑαυτὸ ἀλλὰ μονάχα κάποιες ἐκφάνσεις του, ὅπως τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα. Πρβλ. *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς*, 23.

ἀπὸ τὸ παράθυρο ἀνθρώπους νὰ διασχίζουν τὴν πλατεία, γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχω συνηθίσει νὰ λέω ὅτι τοὺς βλέπω, ὅπως ἀκριβῶς καὶ γιὰ τὸ κερί. Τί βλέπω ὅμως πέρα ἀπὸ καπέλα καὶ ροῦχα κάτω ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ κρύβονται αὐτόματες μηχανές; Ἄλλὰ κρίνω ὅτι εἶναι ἄνθρωποι. Ἔτσι αὐτὸ πού νομίζω ὅτι ἔβλεπα μὲ τὰ μάτια, τὸ καταλαβαίνω μόνο μὲ τὴν ἰκανότητα τοῦ κρίνειν ἢ ὁποῖα εἶναι στὸ πνεῦμα μου.²⁰

Ἄλλὰ ὅποιος ἐπιθυμεῖ νὰ ὑπερβεῖ σὲ γνώση τὸν ὄχλο πρέπει νὰ ντρέπεται νὰ ἀναζητᾷ ἀμφιβολίες στὰ σχήματα λόγου πού ἀνακαλύπτει αὐτός. Ἄς προχωρήσουμε λοιπὸν παρακάτω, καὶ ἄς προσέξουμε πότε ἀντιλαμβανόμεθα μὲ περισσότερη τελειότητα καὶ ἐνάργεια τί εἶναι τὸ κερί: ὅταν τὸ κοίταξα τὴν πρώτη φορά καὶ πίστεψα ὅτι τὸ γνωρίζω μὲ τὴν ἐξωτερικὴ αἴσθησι*, ἢ ἔστω μὲ τὴν κοινὴ αἴσθησι*, ὅπως τὴ λένε, τουτέστιν τὴ φαντασιακὴ δύναμη ἢ μήπως τώρα πού ἔχω διερευνήσει πιὸ ἐπισταμένα τόσο τὸ τί εἶναι ὅσο καὶ τὸ πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστό;²¹ Ἀσφαλῶς θὰ ἦταν γελοῖο νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς γιὰ τοῦτο τὸ ζήτημα. Διότι τί διακριτὸ ὑπῆρχε στὴν πρώτη ἀντίληψη; Τί πού νὰ

20. Οἱ φυσικὲς ιδιότητες τοῦ κериοῦ (σχῆμα, χρῶμα, ὕψη, κτλ.) εἶναι κάτι σὰν ἐνδύματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα κρύβεται τὸ ἀληθινὸ κερί, τὸ ὁποῖο δὲν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτό. Οἱ αἰσθητικὲς παραστάσεις δὲν ἀποτελοῦν γνώση παρὰ στὸν βαθμὸ πού τις ἐπεξεργάζεται καὶ τις ἐρμηνεύει τὸ πνεῦμα. Ἡ βαθύτερη ἀλήθεια τῶν πραγμάτων δὲν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τις αἰσθήσεις ἢ τὴ φαντασία ἀλλὰ ἀπὸ τὸν νοῦ. «Ἡ ψυχὴ αἰσθάνεται, καὶ ὄχι τὸ σῶμα», δηλώνει ἐμφατικὰ ὁ Ντεκάρτ, *Διοπτρική*, IV.

21. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (AT, V, 151).

μὴν μπορεῖ νὰ τὸ κατέχει ὅποιοδῆποτε ζῶο; Ἐνῶ, ὅταν διακρίνω τὸ κερὶ ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς του μορφές καί, σὰν νὰ τοῦ εἶχα ἀφαιρέσει τὰ ροῦχα, τὸ ἐξετάζω ὀλόγυμνο, τότε, ὅσο καὶ ἂν μπορεῖ ἀκόμα νὰ ὑπάρξει κάποια πλάνη στὴν κρίση μου, δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἀντιληφθῶ χωρὶς τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα.

Τί νὰ πῶ ὅμως γιὰ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, ἦτοι γιὰ τὸν [33] ἑαυτὸ μου; Διότι, πέραν τοῦ πνεύματος, δὲν δέχομαι τίποτα ἄλλο σὲ μένα. Τί εἶμαι, λέγω, ἐγώ, πού φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβάνομαι τόσο διακριτὰ αὐτὸ τὸ κερὶ; Δὲν γνωρίζω ἐμένα τὸν ἴδιο, ὅχι μόνο μὲ πολὺ πιὸ ἀληθῆ καὶ βέβαιο τρόπο, ἀλλὰ καὶ μὲ πολὺ πιὸ διακριτὸ καὶ ἐναργῆ; Διότι, ἂν κρίνω ὅτι τὸ κερὶ ὑπάρχει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ βλέπω, τότε προκύπτει ἀσφαλῶς πολὺ ἐναργέστερα, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι τὸ βλέπω, ὅτι ὑπάρχω καὶ ἐγώ ὁ ἴδιος. Μπορεῖ πράγματι αὐτὸ πού βλέπω νὰ μὴν εἶναι ἀληθινὰ κερὶ, μπορεῖ νὰ μὴν ἔχω κὰν μάτια γιὰ νὰ δῶ ὅτιδῆποτε, ἀλλὰ ὅταν βλέπω, ἢ (κάτι πού δὲν διακρίνω πιά) ὅταν σκέπτομαι ὅτι βλέπω, δὲν μπορεῖ ἐγώ πού σκέπτομαι νὰ μὴν εἶμαι κάτι. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, ἂν κρίνω ὅτι τὸ κερὶ ὑπάρχει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀγγίζω, προκύπτει ξανά τὸ ἴδιο, δηλαδή ὅτι ὑπάρχω. Ἄν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ φαντάζομαι, ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλη αἰτία, ἀκριβῶς τὸ ἴδιο. Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού διαπιστώνω γιὰ τὸ κερὶ δικαιοῦμαι νὰ τὸ ἐφαρμόσω καὶ σὲ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πού βρῖσκονται ἔξω ἀπὸ μένα. Ἐπειτα, ἂν ἡ ἀντίληψη τοῦ κερικοῦ μοιάζει νὰ εἶναι πιὸ διακριτὴ ἀφότου μοῦ ἀποκαλύφθηκε ὅχι μόνο μὲ τὴν ὄραση ἢ τὴν ἀφή ἀλλὰ ἀπὸ περισσότερα αἰτία, πόσο πιὸ διακριτὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσω τώρα ὅτι

γνωρίζω τὸν ἑαυτό μου, ἐφόσον ὅλοι οἱ συλλογισμοὶ ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀντίληψη τοῦ κερικοῦ, ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου σώματος, τεκμηριώνουν ἀκόμα καλύτερα τὴ φύση τοῦ πνεύματός μου!²² Ἀλλὰ ὑπάρχουν τόσα ἄλλα στὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ κάνουν πιὸ διακριτὴ τὴ γνώση του, ὥστε ὅσα ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ σῶμα πρὸς τὸ πνεῦμα μετὰ βίας ἀξιίζουν νὰ προσμετρηθοῦν.²³

[34] Ἴδου ποὺ τελικὰ ἐπανῆλθα αὐθόρμητα ἐκεῖ ποὺ ἤθελα. Ἀφοῦ μοῦ εἶναι τώρα γνωστὸ ὅτι τὰ ἴδια τὰ σώματα δὲν γίνονται ἰδίως ἀντιληπτά ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις,

22. Πρβλ. *Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας*, I, 11. Ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι σκεπτόμενο πράγμα καὶ ἐφόσον ἡ σκέψη εἶναι κατηγορηματὸ τοῦ πνεύματος καὶ ὄχι τοῦ σώματος, ἔπεται ὅτι γνωρίζουμε τὸ πνεῦμα ἐναργέστερα ἀπὸ τὸ σῶμα. Διότι «εἶναι ἀδύνατον νὰ μπορέσουμε νὰ σκεφτοῦμε ποτὲ ἓνα πράγμα χωρὶς νὰ ἔχουμε συγχρόνως τὴν ἰδέα τῆς Ψυχῆς μας, ὡς πράγματος ἱκανοῦ νὰ σκεφεῖ ὅλα ὅσα σκεφτόμαστε. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ἓνα πράγμα αὐτῆς τῆς φύσης, δηλαδὴ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀπεικονίσουμε μέσω μιᾶς σωματικῆς εἰκόνας. Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀποροῦμε περὶ αὐτοῦ, διότι ἡ φαντασία μας εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀπεικονίσει μόνο πράγματα ποὺ ὑποπίπτουν στὶς αἰσθήσεις καί, ἐπειδὴ ἡ Ψυχὴ μας δὲν ἔχει οὔτε χρῶμα, οὔτε ὄσμη, οὔτε γεύση, οὔτε τίποτα ἀπὸ ὅσα ἀνήκουν στὸ σῶμα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὴ φανταστοῦμε ἢ νὰ σχηματίσουμε τὴν εἰκόνα τῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι τὴ συλλαμβάνουμε λιγότερο. Ἀντιθέτως, ἀφοῦ συλλαμβάνουμε τὰ πάντα μέσω αὐτῆς, τὴ συλλαμβάνουμε περισσότερο ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα μαζί», Πρὸς Μερσέν, Ἰούλιος 1641 (AT, III, 394).

23. «...ὥστε ὅσα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σῶμα, ὅπως τοῦτα, δὲν ἀξιίζουν νὰ καταμετρηθοῦν».

ἢ ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ φαντάζεσθαι, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν νοῦ, δηλαδή ὄχι ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀγγίζονται ἢ βλέπονται, ἀλλὰ μονάχα ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι νοοῦνται, γνωρίζω ἐμφανῶς ὅτι δὲν μπορῶ νὰ ἀντιληφθῶ τίποτα εὐκολότερα καὶ ἐναργέστερα ἀπὸ τὸ πνεῦμα μου. Ἄλλὰ, ἐπειδὴ δὲν γίνεται νὰ ἀπαλλαχθεῖ κανεὶς τόσο γρήγορα ἀπὸ τὸν ἐθισμό στὶς παλαιῆς γνώμες, θὰ ἦταν καλὸ νὰ σταματήσω ἐδῶ ὥστε, παρατείνοντας τὸν στοχασμό, νὰ στερεωθεῖ βαθύτερα στὴ μνήμη μου αὐτὴ ἡ νέα γνώση.²⁴

24. Ὁ Ντεκάρτ θεωρεῖ τόσο σημαντικὴ τὴ φάση τῆς ριζικῆς καὶ καθολικῆς ἀμφισβήτησης τῶν συνηθισμένων γνωμῶν ὅσον ἀφορᾷ τὰ σωματικὰ πράγματα, ὥστε παρακινεῖ τοὺς ἀναγνώστες νὰ μὴν τῆς ἀφιερῶσουν μόνο τὸν λίγο χρόνο ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἀνάγνωση ὅσων γράφονται ἐδῶ, ἀλλὰ μερικoὺς μῆνες, ἢ τουλάχιστον μερικὲς ἐβδομάδες, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποδεσμευτοῦν ἀπὸ κάθε προκατάληψη ἢ ἄκριτη γνώμη πρὶν προχωρήσουν παρακάτω. Βλ. Δεύτερες Ἀπαντήσεις (AT, VII, 130· IX, 103).

Περὶ τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὑπάρχει.¹

Θὰ κλείσω τώρα τὰ μάτια, θὰ βουλῶσω τὰ αὐτιά, θὰ ἀπομονώσω ὅλες τὶς αἰσθήσεις, θὰ ἐξαλείψω ἐπίσης ἀπὸ τῆ σκέψῃ μου ὅλες τὶς εἰκόνες τῶν σωματικῶν πραγμάτων ἢ, ἐπειδὴ μετὰ βίας μπορεῖ νὰ γίνῃ αὐτό, θὰ τὶς ἐκλάβω ὡς κενές καὶ ψευδεῖς. Ἀποτεινόμενος μόνο σὲ μένα καὶ ἐπισκοπώντας βαθύτερα, θὰ προσπαθήσω νὰ γίνω σιγὰ σιγὰ πιὸ γνωστός καὶ οἰκεῖος στὸν ἑαυτό μου. Ἐγὼ εἶμαι ἓνα σκεπτόμενο πράγμα, τουτέστιν ἓνα πράγμα πὸ ἀμφιβάλλει, πὸ βεβαιώνει, πὸ ἀρνεῖται, πὸ κατανοεῖ λίγα, πὸ ἀγνοεῖ πολλά, πὸ θέλει, πὸ δὲν θέλει, πὸ φαντάζεται ἐπίσης, καὶ πὸ αἰσθάνεται.² Ὅπως διαπίστωσα προηγουμένως, παρότι ὅσα αἰσθάνομαι ἢ φαντάζομαι δὲν εἶναι ἴσως τίποτα ἔξω ἀπὸ μένα, ὡστόσο εἶμαι βέβαιος ὅτι ἐκεῖνοι οἱ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι τοὺς ὁποίους καλῶ αἰσθή-

1. Ὁ ἀρχικὸς τίτλος δὲν ἔφερε τὴν προσθήκη: «ὅτι ὑπάρχει».

2. «Εἶμαι ἓνα πράγμα πὸ σκέπτεται, δηλαδὴ πὸ ἀμφιβάλλει, πὸ βεβαιώνει, πὸ ἀρνεῖται, πὸ γνωρίζει λίγα πράγματα, πὸ ἀγνοεῖ πολλά, πὸ ἀγαπᾷ, πὸ μισεῖ, πὸ θέλει, πὸ δὲν θέλει, πὸ φαντάζεται ἐπίσης καὶ πὸ αἰσθάνεται». Ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος προσετέθησαν στὴ γαλλικὴ ἐκδοχὴ γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὅτι καὶ τὰ συναισθήματα εἶναι σκέψεις.

ματα και φανταστικές παραστάσεις, καθόσον μονάχα [35] εἶναι τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, εἶναι μέσα μου.

Στὰ λίγα τοῦτα συνόψισα ὅ,τι ξέρω ἀληθινά, ἢ ἔστω ὅ,τι διαπίστωσα μέχρι στιγμῆς ὅτι ξέρω. Τώρα θὰ ἐρευνήσω πιὸ ἐπισταμένα ἂν ἴσως ὑπάρχουν ἐπίσης μέσα μου ἄλλα πράγματα τὰ ὁποῖα δὲν πρόσεξα ἀκόμα. Εἶμαι βέβαιος ὅτι εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα. Ἄραγε δὲν ξέρω ἐπίσης τί ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ εἶμαι βέβαιος γιὰ κάποιο πράγμα; Σὲ τούτη τὴν πρώτη γνώση δὲν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο ἀπὸ μιὰ σαφῆς καὶ διακριτὴ ἀντίληψη ἐκείνου πού βεβαιώνω· ἢ ὁποῖα ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ βεβαιωθῶ γιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ πράγματος, ἂν ἐνδέχετο ποτὲ κάτι πού ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς νὰ εἶναι ψευδές. Ἐπομένως, φαίνεται ὅτι μπορῶ τώρα νὰ θέσω ὡς γενικὸ κανόνα πῶς, καθετὶ πού ἀντιλαμβάνομαι λίαν σαφῶς καὶ διακριτῶς, εἶναι ἀληθές.³

Ἐντούτοις, δέχτηκα παραπάνω πολλὰ ὡς ἐντελῶς βέβαια καὶ πρόδηλα, τὰ ὁποῖα ὥστόσο συνέλαβα ἀργότερα νὰ εἶναι ἀμφίβολα. Ποιὰ ἦταν λοιπὸν αὐτά; Ἦταν ἡ γῆ, ὁ οὐρανός, τὰ ἀστέρια καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πού οικειοποιόμουν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ὅμως τί ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς σχετικὰ μὲ αὐτά; Ὅτι οἱ ἴδιες οἱ ἰδέες* ἢ οἱ σκέψεις τέτοιων πραγμάτων βρίσκονταν στὸ πνεῦμα μου. Ἄλλὰ οὔτε τώρα ἀρνοῦμαι ὅτι οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι μέσα μου. Ὅμως ὑπῆρχε ἐπίσης κάτι ἄλλο πού διαβεβαίωνα καί, ἔχοντας συνηθίσει νὰ τὸ πιστεύω, πρέσβευα ὅτι τὸ ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς, ἐνῶ

3. Πρβλ. Ἄρχες τῆς φιλοσοφίας, I, 30· Λόγοι..., Αἴτημα 7.

δὲν τὸ ἀντιλαμβανόμεον ἀληθινά: ὅτι ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ μένα κάποια πράγματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πηγάζαν αὐτὲς οἱ ιδέες καὶ μὲ τὰ ὁποῖα ἦταν πανομοιότυπες. Σὲ τοῦτο ἦταν πού ἔσφαλλα ἢ, ἂν ἔκρινα ὀρθά, αὐτὸ δὲν συνέβαινε χάρη στὴν ἰσχὺ τῆς ἀντίληψῆς μου.⁴

Τί ὅμως; Ὅταν θεωροῦσα κάτι ἐξαιρετικὰ ἀπλὸ καὶ εὐκόλο σχετικὰ μὲ τὰ Ἀριθμητικὰ ἢ τὰ Γεωμετρικὰ [36] καὶ πράγματα, ὅπως ὅτι δύο σὺν τρία κάνει πέντε, ἢ ἄλλα παρόμοια, δὲν τὰ κατόπτευα ἄραγε ἀρκετὰ διαυγῶς γιὰ νὰ βεβαιώνω ὅτι ἀληθεύουν; Ἄν ἔκρινα ἀργότερα ὅτι πρέπει νὰ ἀμφιβάλλουμε γι' αὐτά, ἦταν ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἔβαλα μὲ τὸν νοῦ μου πῶς μπορεῖ ἴσως κάποιος Θεὸς νὰ μοῦ ἔδωσε τέτοια φύση ὥστε νὰ ἀπατῶμαι ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα φαίνονται προδηλότατα. Ἄλλὰ ὅποτε συναντῶ ἐκείνη τὴ γνώμη πού σχημάτισα

4. «Σὲ τοῦτο ἦταν πού ἔσφαλλα ἢ, ἂν ἴσως ἔκρινα σύμφωνα μὲ τὴν ἀλήθεια, αἰτία τῆς ἀλήθειας τῆς κρίσης μου δὲν ἦταν καμιὰ ἀπὸ τίς γνώσεις πού εἶχα». Ἡ σχέση τῆς ιδέας μὲ τὸ πράγμα εἶναι γιὰ τὸν Ντεκάρτ ἀνάλογη μὲ ἐκείνην πού συνδέει τὸ ὁμοίωμα μὲ τὸ πρότυπο. Οἱ ιδέες εἶναι εἰκόνες τῶν πραγμάτων, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅμως ὅτι ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μὲ αὐτά (ἀλλιῶς δὲν θὰ ἦταν εἰκόνες τους), χωρὶς ὡστόσο νὰ εἶναι τόσο ἄρτιες ἢ τέλειες ὅσο αὐτά (ἀλλιῶς θὰ ἦταν πράγματα καὶ ὄχι εἰκόνες). Ἡ ὁμοιότητα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ταυτότητα, οὔτε ἡ ἀπεικόνιση ὡς ἄρτια, τέλεια ἢ αὐτούσια ἀναπαραγωγή ἑνὸς πράγματος. Κάτι τέτοιο θὰ γεννοῦσε ἓνα ἄλλο πράγμα καὶ ὄχι μιὰ εἰκόνα. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ιδέες εἶναι εἰκόνες τῶν πραγμάτων δὲν σημαίνει ὅτι εἶναι πανομοιότυπες μὲ αὐτά ἢ ὅτι ἀποτελοῦν πιστὲς ἀντανακλάσεις τους. Τοῦτο ἰσχύει κατὰ κύριο λόγο γιὰ τίς ιδέες τῶν αἰσθησεων καὶ τῆς φαντασίας, στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Ντεκάρτ. Πρβλ. *Διοπτρική*, IV.

παραπάνω, για την ύψιστη δύναμη του Θεού, δὲν μπορῶ νὰ μὴν ὁμολογήσω ὅτι θὰ τοῦ ἦταν εὐκόλο, ἂν ἤθελε, νὰ μὲ κάνει νὰ πλανῶμαι ἀκόμα καὶ σὲ ὅσα νομίζω ὅτι ἐνορῶ* ἐναργέστατα μὲ τὰ μάτια τοῦ πνεύματός μου. Ἐνῶ, ὅποτε στρέφομαι πρὸς τὰ πράγματα ποὺ πρεσβεύω ὅτι τὰ ἀντιλαμβάνομαι ἐξαιρετικὰ σαφῶς, πείθομαι τόσο πολὺ ἀπὸ αὐτὰ ὥστε ἀναφωνῶ αὐθόρμητα: «Ἄς μὲ ξεγελᾷ ὅποιος θέλει, ἀφοῦ δὲν θὰ καταφέρει ποτὲ νὰ μὲ κάνει νὰ μὴν εἶμαι τίποτα, ὅσο θὰ σκέφτομαι ὅτι εἶμαι κάτι, ἢ νὰ ἀληθεύει κάποτε ὅτι δὲν ὑπῆρξα ποτέ, ὄντας τώρα ἀλήθεια ὅτι ὑπάρχω, ἢ ἴσως ἐπίσης, δύο σὺν τρία νὰ κάνει περισσότερο ἢ λιγότερο ἀπὸ πέντε, ἢ ἄλλα παρόμοια ποὺ ἀναγνωρίζω προδήλως ὅτι ἀπάδουν». Καὶ ἀφοῦ ἀσφαλῶς δὲν ἔχω κανένα λόγο νὰ ἐκτιμῶ ὅτι ὑπάρχει κάποιος ἀπατεώνας Θεός, οὔτε κἀν ξέρω ἀκόμα ἐπαρκῶς ἂν ὑπάρχει Θεός, ὁ λόγος ἀμβολίας ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τούτη μονάχα τὴ γνώμη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἰσχνὸς καί, οὕτως εἰπεῖν, Μεταφυσικός. Γιὰ νὰ ἀρθεῖ ὅμως ἀκόμα καὶ αὐτός, ὀφείλω μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω ἂν ὑπάρχει Θεός, καί, σὲ περίπτωση ποὺ ὑπάρχει, ἂν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπατεώνας. Ἄν πράγματι ἀγνοῶ τοῦτο, δὲν φαίνεται νὰ μπορῶ ποτὲ νὰ εἶμαι ἐντελῶς βέβαιος γιὰ τίποτα ἄλλο.⁵

Τώρα ὅμως ἡ τάξη⁶ φαίνεται νὰ ἀπαιτεῖ νὰ κατα-

5. «Διότι, χωρὶς τὴ γνώση τῶν δύο τούτων ἀληθειῶν, δὲν βλέπω νὰ μπορῶ ποτὲ νὰ εἶμαι βέβαιος γιὰ κανένα πράγμα». Πρβλ. Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, I, 13.

6. «Ἡ τάξη ἔγκειται σὲ τοῦτο μονάχα: ὅτι τὰ πράγματα ποὺ προτείνονται πρῶτα πρέπει νὰ εἶναι γνωστὰ χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν

[37] τάζω προηγουμένως ὅλες τίς σκέψεις μου σὲ ὀρισμένα γένη, καὶ νὰ ἐρευνήσω σὲ ποιὰ ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει ἰδίως ἀλήθεια ἢ ψεῦδος.⁷ Ὅρισμένες, οἱ μόνες στὶς ὁποῖες ταιριάζει κυριολεκτικὰ τὸ ὄνομα ἰδέα, εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες πραγμάτων: ὅπως ὅταν σκέφτομαι ἕναν ἄνθρωπο, μιὰ Χίμαιρα, τὸν Οὐρανό, ἕναν Ἄγγελο ἢ τὸν Θεό. Ἄλλες ἔχουν ἐπιπλέον κάποιες ἄλλες μορφές: ὅπως ὅταν θέλω, ὅταν φοβᾶμαι, ὅταν βεβαιώνω ἢ ὅταν ἀρνοῦμαι, συλλαμβάνω μὲν καὶ τότε κάποιο πράγμα ὡς ὑποκείμενο* τῆς σκέψης μου, ἀλλὰ περιλαμβάνω ἐπίσης στὴ σκέψη αὐτὴ κάτι εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ὁμοίωμα ἐκείνου τοῦ πράγματος.⁸ Ἀπὸ αὐτές, ἄλλες ὀνομάζο-

ἐπόμενων καί, ἔπειτα, ὅτι ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πρέπει νὰ διευθετοῦνται ἔτσι, ὥστε νὰ ἀποδεικνύονται μόνο ἀπὸ τὰ προηγούμενα. Τούτῃ τὴν τάξῃ προσπάθησα, ὅσο μπόρεσα, νὰ ἀκολουθήσω στοὺς Στοχασμούς μου», *Δεύτερες Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 155· IX, 121).

7. «Καὶ προκειμένου νὰ μπορέσω νὰ ἔχω τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ ἐξετάσω χωρὶς νὰ διακόψω τὴν τάξῃ τοῦ στοχασμοῦ ποὺ ἀκολουθῶ, ἢ ὁποῖα εἶναι νὰ περνῶ βαθμηδὸν ἀπὸ τίς ἔννοιες ποὺ βρίσκω πρῶτα στὸ πνεῦμα μου σὲ ἐκείνες ποὺ θὰ μπορέσω νὰ βρῶ ἔπειτα, πρέπει νὰ διαιρέσω ἐδῶ ὅλες τίς σκέψεις μου σὲ ὀρισμένα γένη καὶ νὰ θεωρήσω σὲ ποιὰ ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει ἰδίως ἀλήθεια ἢ ψεῦδος».

8. «Ἄλλες ἔχουν ἐπιπλέον κάποιες ἄλλες μορφές: ὅπως ὅταν θέλω, ὅταν φοβᾶμαι, ὅταν βεβαιώνω ἢ ὅταν ἀρνοῦμαι, ἀδράχνω μὲν καὶ τότε κάποιο πράγμα ὡς ὑποκείμενο τῆς ἐνέργειας τοῦ πνεύματός μου, ἀλλὰ προσθέτω καὶ κάτι ἄλλο, διὰ τῆς ἐνέργειας αὐτῆς, στὴν ἰδέα ποὺ ἔχω γιὰ ἐκεῖνο τὸ πράγμα». Οἱ ἰδέες, μὲ τὸ κυριολεκτικὸ νόημα τοῦ ὅρου, εἶναι ἀπεικασματα ἢ ὁμοιώματα ἄλλων πραγμάτων, πραγματικῶν ἢ μὴ. Οἱ βουλήσεις, τὰ συναισθήματα καὶ οἱ κρίσεις ἀναφέρονται ἐπίσης σὲ κάποιο πράγμα

νται βουλήσεις ἢ συναισθήματα, ἐνῶ ἄλλες ὀνομάζονται κρίσεις.⁹

Ἄναφορικὰ τώρα μὲ τις ιδέες, ἂν ἰδωθοῦν μόνο ἐν ἑαυταῖς καὶ δὲν ἀναχθοῦν σὲ κάτι ἄλλο, δὲν μποροῦν κυριολεκτικὰ νὰ εἶναι ψευδεῖς· διότι, εἴτε φαντάζομαι μιὰ αἶγα εἴτε μιὰ χίμαιρα, τὸ γεγονός ὅτι φαντάζομαι τῇ μία δὲν ἀληθεύει λιγότερο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι φα-

(τὸ «ὑποκείμενο τῆς σκέψης μου» ἢ τὸ «ὑποκείμενο τῆς ἐνέργειας τοῦ πνεύματός μου») ἀλλὰ περιέχουν καὶ κάτι περισσότερο: μιὰ δική μου ψυχικὴ στάση, διάθεση ἢ ἐνέργεια ἀπέναντι στοῦ πράγμα αὐτό. Σύμφωνα μὲ ἕνα παράδειγμα τοῦ Ντεκάρτ, ἄλλο εἶναι νὰ βλέπουμε ἕνα λιοντάρι καὶ συγχρόνως νὰ τὸ φοβόμαστε, καὶ ἄλλο νὰ τὸ βλέπουμε μόνο, βλ. *Τρίτες Ἀντιρρήσεις καὶ Ἀπαντήσεις*, ἀρ. 6 (ΑΤ, VII, 183· IX, 142). Στῇ δεύτερη περίπτωση ἔχουμε μιὰ καθαρὴ ιδέα, δηλαδή μονάχα τὴν παράσταση τοῦ λιονταριοῦ, ἐνῶ στὴν πρώτη ἐπισυνάπτουμε στὴν ιδέα αὐτὴ μιὰ δική μας θυμικὴ διάθεση: τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου. Συνεπῶς μιὰ ιδέα δὲν προϋποθέτει ἕνα συναίσθημα, ἐνῶ ἕνα συναίσθημα δὲν σχηματίζεται χωρὶς κάποια ιδέα. Τὸ ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ τις βουλήσεις καὶ τις κρίσεις. Ὄταν θέλουμε, θέλουμε κάτι, καὶ ὅταν κρίνουμε, κρίνουμε κάτι. Αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι μιὰ ιδέα, δηλαδή μιὰ ἀναπαράσταση ἐνὸς πράγματος ποῦ ὑπάρχει, πραγματικὰ ἢ ὑποθετικὰ, ἔξω ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγώ.

9. Οἱ σκέψεις διαιροῦνται σὲ τρία εἴδη: τις ιδέες, τις βουλήσεις ἢ τὰ συναισθήματα, καὶ τις κρίσεις. Ὁ ὅρος *ιδέα* ἀποδίδεται ἐδῶ κατὰ πρῶτο καὶ κύριο λόγο στὶς σκέψεις ποῦ εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες πραγμάτων, ὡστόσο ὁ Ντεκάρτ θὰ δώσει ἀργότερα ἕναν εὐρύτερο καὶ συνθετότερο ὀρισμὸ τῆς ιδέας (βλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς II), ὁ ὁποῖος θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ὑποστηρίξει ὅτι καὶ οἱ βουλήσεις καὶ τὰ συναισθήματα μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν ιδέες. Βλ. *Τρίτες Ἀντιρρήσεις καὶ Ἀπαντήσεις*, ἀρ. 5-6 (ΑΤ, VII, 179-183· IX, 139-142).

ντάζομαι τὴν ἄλλη. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ φοβόμαστε ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ψεῦδος στὴν ἴδια τὴ βούληση, ἢ στὰ συναισθήματα· διότι, ἂν καὶ μπορῶ νὰ ἐπιλέξω φαῦλα ἢ ἀνύπαρκτα πράγματα, ὥστόσο δὲν εἶναι ἀναληθές γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὅτι τὰ ἐπιλέγω. Ἀπομένουν λοιπὸν μόνο οἱ κρίσεις, στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ φροντίσω νὰ μὴ σφάλω. Ὅμως ἡ κυριότερη καὶ συχνότερη πλάνη ποὺ μπορεῖ νὰ βρεθεῖ σὲ αὐτές ἔγκειται στὸ ὅτι κρίνω ὅτι οἱ ιδέες ποὺ εἶναι μέσα μου εἶναι ὅμοιες ἢ σύμμορφες μὲ κάποια πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα.¹⁰ Διότι, ἂν θεωροῦσα τὶς ιδέες μονάχα ὡς ὀρισμένους τρόπους τῆς σκέψης μου καὶ δὲν τὶς ἀνῆγα σὲ κάτι ἄλλο, μετὰ βίας θὰ μπορούσαν νὰ μοῦ δώσουν ὕλη πλάνης.¹¹

Ἀπὸ τὶς ιδέες ὅμως αὐτές, ἄλλες μοῦ φαίνονται

10. Ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ αἰσθήματος ποὺ ἔχουμε γιὰ ἓνα πράγμα καὶ ἐκείνου ποὺ, ὑπάρχοντας ὄντως στὸ πράγμα, παρὰγεῖ αὐτὸ τὸ αἶσθημα. «Παρότι καθένας πείθεται κοινῶς ὅτι οἱ ιδέες ποὺ ἔχουμε στὴ σκέψη μας εἶναι ἐντελῶς ὅμοιες μὲ τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται, δὲν βλέπω κάποιο λόγο ποὺ νὰ μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ἰσχύει αὐτό. Ἀντιθέτως, βρίσκω πολλές ἐμπειρίες ποὺ πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ ἀμφιβάλλουμε», *Ὁ κόσμος ἢ Πραγματεία περὶ τοῦ φωτός*, I. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι οἱ ιδέες δὲν εἶναι οὔτε πιστὲς ἀπεικονίσεις τῶν ἀντικειμένων οὔτε ἄμεσοι, διαυγεῖς ἢ ἀψευδεῖς φορεῖς τῆς ἀλήθειας. Εἶναι ἰδιάζουσες μορφὲς ὄντοτήτων, ἄλλου εἴδους καὶ τύπου ἀπὸ τὰ πρότυπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦν ὡς μεσάζοντες μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

11. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 152). Ὁ Ντεκάρτ θὰ ὑποστηρίξει παρακάτω (ΑΤ, VII, 43-44) ὅτι οἱ ιδέες ποὺ δίνουν

ἔμφυτες, ἄλλες ἐπείσακτες καὶ ἄλλες πεπονημένες ἀπὸ [38] μένα τὸν ἴδιο.¹² Διότι κατανοῶ τί εἶναι ἓνα πράγμα, τί εἶναι ἡ ἀλήθεια, τί εἶναι ἡ σκέψη, καὶ βλέπω ὅτι αὐτὸ τὸ κατέχω ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση μου, καὶ ὄχι ἀπὸ ἄλλου· ἐνῶ ἔκρινα μέχρι σήμερα πῶς τὸ γεγονός ὅτι ἀκούω ἓναν θόρυβο, βλέπω τὸν ἥλιο, αἰσθάνομαι τὴ φωτιά, εἶναι κάτι ποὺ πηγάζει ἀπὸ κάποια πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα· καί, τέλος, οἱ Σειρῆνες, οἱ Ἰππόγρυπες κ.τ.ό., πλάθονται ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο.¹³ Ἴσως ὅμως νὰ μπορῶ νὰ νομίσω ὅτι εἶναι ὅλες ἐπείσακτες, ὅλες ἔμφυτες ἢ ὅλες πεπονημένες, διότι δὲν ἔξα-

«ὕλη πλάνης» εὐθύνονται γιὰ ἓνα ιδιαίτερο εἶδος ψεύδους τὸ ὁποῖο ὀνομάζει ὑλικὸ ψεῦδος.

12. «Ἀπὸ τίς ιδέες αὐτές, ἄλλες μοῦ φαίνονται γεννημένες μαζί μου, ἄλλες νὰ εἶναι ξένες καὶ νὰ ἔρχονται ἀπ' ἔξω, καὶ ἄλλες νὰ ἔχουν φτιαχτεῖ καὶ ἐπινοηθεῖ ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο». Οἱ ιδέες διαιροῦνται ἐδῶ, ἀνάλογα μὲ τὴν προέλευσή τους, σὲ τρία εἶδη: τίς ἔμφυτες, τίς ἐπείσακτες καὶ τίς πεπονημένες. Οἱ πρῶτες ἐνυπάρχουν στὸ πνεῦμα ἐκ γενετῆς, οἱ δευτέρες προέρχονται ἀπὸ ἔξωτερικὰ πράγματα, ἐνῶ οἱ τρίτες φτιάχνονται ἢ ἐπινοοῦνται ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους.

13. Ἄλλου ὁ Ντεκάρτ ἐπαναλαμβάνει τὴ διαίρεση τῶν ιδεῶν ὡς ἔζηξ: «Μὲ τὸ οὐσιαστικὸν ιδέα ἐννοῶ ὅ,τι μπορεῖ νὰ εἶναι στὴ σκέψη μας, καὶ διέκρινα τρία εἶδη. Ὅρισμένες εἶναι ἐπείσακτες, ὅπως ἡ ιδέα ποὺ ἔχουμε κοινῶς γιὰ τὸν ἥλιο. Ἄλλες εἶναι πεπονημένες ἢ πλασμένες, μεταξὺ τῶν ὁποίων μποροῦμε νὰ θέσουμε ἐκείνη ποὺ σχηματίζουν οἱ Ἀστρονόμοι μὲ τὸν συλλογισμό τους γιὰ τὸν Ἥλιο. Καὶ ἄλλες εἶναι ἔμφυτες, ὅπως ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ, τοῦ Πνεύματος, τοῦ Σώματος, τοῦ Τριγώνου, καὶ γενικὰ ὅλες ὅσες ἀπεικονίζουν κάποιες ἀληθεῖς, ἀμετάβλητες καὶ αἰώνιες Οὐσίαις», Πρὸς Μερσέν, 16 Ἰουνίου 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 383).

κρίβωσα ἀκόμα σαφῶς τὴν ἀληθινή τους προέλευση.¹⁴

Ἄλλὰ ἐδῶ πρέπει νὰ ἐρευνήσω κυρίως ποιὸς λόγος μὲ παρακινεῖ νὰ ἐκτιμήσω ὅτι ἐκεῖνες πού θεωρῶ ὅτι ἐκπηγάζουν ἀπὸ πράγματα πού ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ μένα εἶναι ὅμοιες μὲ αὐτά. Καταρχάς, ἔτσι φαίνεται νὰ μὲ ἔχει διδάξει ἡ φύση. Καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ, νιώθω ὅτι δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούλησή μου, καὶ ἐπομένως οὔτε ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο, διότι συχνὰ παρουσιάζονται ἄθελά μου: ὅπως τώρα, εἴτε τὸ θέλω εἴτε ὄχι, αἰσθάνομαι θερμότητα, καὶ γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι τὸ αἶσθημα τοῦτο, ἦτοι ἡ ἰδέα τῆς θερμότητος, ἐπεισάγεται σὲ μένα ἀπὸ ἓνα πράγμα διαφορετικὸ ἀπὸ μένα, δηλαδή ἀπὸ τὴ θερμότητα τῆς φωτιᾶς κοντὰ στὴν ὁποία κάθομαι. Τίποτα δὲ πιὸ εὐλόγο ἀπὸ τὸ νὰ κρίνω ὅτι ἐκεῖνο τὸ πράγμα ἐμβάλλει μέσα μου τὸ ὁμοίωμά του μᾶλλον παρὰ κάτι ἄλλο.

Τώρα θὰ δῶ ἂν αὐτοὶ οἱ λόγοι εἶναι ἀρκετὰ στέρεοι.¹⁵ "Ὅταν λέω ἐδῶ «ἔτσι φαίνεται νὰ μὲ ἔχει διδάξει ἡ φύση», ἐννοῶ μονάχα ὅτι ὠθοῦμαι ἀπὸ μιὰ πηγαιὰ ὀρμὴ νὰ τὸ πιστέψω, καὶ ὄχι ὅτι ἡ ἀλήθεια του καταδεικνύεται ἀπὸ κάποια φυσικὴ φώτιση*. Αὐτὰ τὰ δύο διαφέρουν πολὺ μεταξὺ τους· διότι ὅσα καταδει-

14. Βλ. *Συνομιλία μετὸν Μπούρμαν* (AT, V, 152).

15. Τί μᾶς παρακινεῖ νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ ἐπείσαστες ἰδέες εἶναι ὅμοιες μὲ τὰ πράγματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα πηγάζουν; Ὁ Ντεκάρτ ἐπικαλεῖται δύο λόγους: α) "Ἐτσι φαίνεται νὰ μᾶς διδάσκει ἡ φύση. β) Δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγώ, γεγονός πού μᾶς ὠθεῖ στοῦ συμπέρασμα ὅτι ἐπεισάγονται ἀπὸ ἐξωτερικὰ πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοιες. Τώρα ὀφείλομε νὰ ἐξετάσουμε ἂν οἱ λόγοι αὐτοὶ εὐσταθοῦν.

κνύονται μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης, ὅπως ὅτι τὸ γεγονός ὅτι ἀμφιβάλλω συνεπάγεται πὼς ὑπάρχω, κ.τ.ό., δὲνμποροῦν μὲ κανέναν τρόπο νὰ εἶναι ἀμφίβολα, ἐπειδὴ δὲνμπορεῖ νὰ ὑπάρξει καμιὰ ἄλλη ἰκανότητα τὴν ὁποία νὰ ἐμπιστεύομαι τόσο ὅσο αὐτὴν καὶ ἡ ὁποία νὰμπορεῖ νὰ διδάξει ὅτι ἐκεῖνα δὲν ἀληθεύουν. "Ὅσο γιὰ [39] τὶς φυσικὲς ὁρμές, ἔκρινα ἤδη συχνά, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἐκλογή τοῦ καλοῦ, ὅτι ὠθήθηκα ἀπὸ αὐτὲς πρὸς τὴ χειρότερη πλευρά, καὶ δὲν βλέπω γιατί νὰ τὶς ἐμπιστεύομαι περισσότερο σὲ ἄλλα ζητήματα.¹⁶

Ἐπειτα, τὸ γεγονός ὅτι οἱ ιδέες ἐκεῖνες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ βούλησή μου, δὲν σημαίνει ὅτι πηγάζουν ἀναγκαῖα ἀπὸ πράγματα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ μένα. Πράγματι, ὅπως οἱ ὁρμές, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα μόλις, φαίνονται νὰ εἶναι διαφορετικὲς ἀπὸ τὴ βούλησή μου, παρότι εἶναι μέσα μου, ἔτσι ἴσως νὰ ὑπάρχει ἐπίσης μέσα μου κάποια ἄλλη ἰκανότητα ἡ ὁποία νὰ παράγει τὶς ιδέες ἐκεῖνες χωρὶς νὰ μοῦ εἶναι ἀκόμα γνωστή· ὅπως μοῦ φαινόταν πάντοτε μέχρι τώρα ὅτι οἱ ιδέες σχηματίζονται μέσα μου ὅταν κοιμᾶμαι δίχως τὴ βοήθεια ἐξωτερικῶν πραγμάτων.¹⁷

16. «"Ὅσο γιὰ τὶς ὁρμές ποὺ φαίνονται ἐπίσης νὰ μοῦ εἶναι φυσικὲς, παρατήρησα συχνά, ὅταν ἐτίθετο ζήτημα νὰ ἐπιλέξω μεταξὺ τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν κακιῶν, ὅτι δὲν μὲ ὠθησαν λιγότερο στὸ κακὸ παρὰ στὸ καλὸ καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔχω λόγο νὰ τὶς ἀκολουθῶ καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψευδές».

17. «"Ὅπως ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ὁρμές, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα μόλις, βρίσκονται μέσα μου μολονότι δὲν συμφωνοῦν πάντα μὲ τὴ βούλησή μου, ἔτσι ἴσως νὰ ὑπάρχει μέσα μου κάποια ἰκανότητα ἢ δύναμη ἰκανὴ νὰ παράγει τὶς ιδέες ἐκεῖνες χωρὶς τὴ βοήθεια

Τέλος, ἀκόμα καὶ ἂν οἱ ἰδέες πηγάζουν ἀπὸ πράγματα διαφορετικὰ ἀπὸ μένα, δὲν ἔπεται ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ὅμοιες μὲ αὐτά. Ἰσα ἴσα, φαίνεται νὰ συνέλαβα συχνὰ καὶ ἀπὸ πολλές ἀπόψεις μεγάλη ἀπόκλιση μεταξὺ τους.¹⁸ Παραδείγματος χάριν, βρίσκω μέσα μου δύο διαφορετικὲς ἰδέες τοῦ ἥλιου. Ἡ μία, διὰ τῆς ὁποίας φαίνεται ἐξαιρετικὰ μικρὸς, μοιάζει νὰ ἀντλεῖται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ συγκαταλέγεται πρωτίστως μεταξὺ ἐκείνων πού χαρακτηρίσα ἐπέισακτες. Ἡ ἄλλη, διὰ τῆς ὁποίας παριστάνεται πολλές φορές μεγαλύτερος ἀπὸ τὴ Γῆ, παραλαμβάνεται ἀπὸ συλλογισμοὺς τῆς Ἀστρονομίας, τουτέστιν ἐξάγεται ἀπὸ κάποιες ἔμφυτες σὲ μένα ἔννοιες, ἢ ποιεῖται μὲ κάποιον ἄλλο τρόπο ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο. Καὶ δὲν μποροῦν ἀσφαλῶς νὰ εἶναι ἀμφοτέρως ὅμοιες μὲ τὸν ἴδιο ἥλιο πού ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ μένα, ἀλλὰ ὁ Λόγος πείθει ὅτι πιὸ ἀνόμοια εἶναι ἐκείνη πού φαίνεται νὰ ἀπορρέει κατευθεῖαν ἀπὸ αὐτόν.¹⁹

[40] Ὅλα τοῦτα ἀποδεικνύουν ἐπαρκῶς ὅτι ἐκεῖνο πού μὲ ἔκανε μέχρι τώρα νὰ πιστεύω ὅτι ὑπάρχουν κάποια

ἐξωτερικῶν πραγμάτων, παρότι δὲν μοῦ εἶναι ἀκόμα γνωστή ὅπως πράγματι μοῦ φαινόταν πάντοτε μέχρι τώρα ὅτι, ὅταν κοιμᾶμαι, ἐκεῖνες σχηματίζονται μέσα μου χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν ἀντικειμένων τὰ ὅποια ἀπεικονίζου».

18. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχὴ διευκρινίζει: « Ἀντιθέτως, παρατήρησα συχνὰ ἐπὶ πολλῶν παραδειγμάτων ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀντικειμένου* καὶ τῆς ἰδέας του».

19. Ἡ ἰδέα τοῦ ἥλιου πού «φαίνεται νὰ ἀπορρέει κατευθεῖαν ἀπὸ αὐτόν» εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἥλιου πού παραλαμβάνουμε ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις.

πράγματα διαφορετικά από μένα, τὰ ὅποια διὰ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἢ διὰ κάποιου ἄλλου μέσου ἐμβάλλουν μέσα μου τὶς ἰδέες ἢ τὶς εἰκόνες τους, δὲν ἦταν μιὰ βέβαιη κρίση, ἀλλὰ μονάχα μιὰ τυφλὴ παρόρμηση*.²⁰

Ἄλλὰ μοῦ παρουσιάζεται ἀκόμα μιὰ ἄλλη ὁδὸς²¹

20. Στόχος τῆς πρότασης δὲν εἶναι νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ὕπαρξη ἐξωτερικῶν πραγμάτων πού ἐμβάλλουν στὸ πνεῦμα τὶς ἰδέες ἢ τὶς εἰκόνες τους, ἀλλὰ νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι δὲν ἔχει καταστῆ μέχρι στιγμῆς δυνατόν νὰ θεμελιωθεῖ ἡ ὕπαρξή τους σὲ βέβαιη κρίση. Αἰτία αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας ἦταν ἡ παραπλανητικὴ ἐπιρροή τῶν αἰσθήσεων, καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἐκείνη ἡ «πηγαία ὁρμή» ἢ ἡ «τυφλὴ παρόρμηση» πού μᾶς ὠθεῖ νὰ πιστέψουμε ὅτι οἱ αἰσθητικὲς παραστάσεις ἀπεικονίζουν πιστὰ τὰ πράγματα καὶ διδάσκουν ἄμεσα τὴν ἀλήθεια. Καταδείχθηκε ὅμως ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτές, δηλαδή οἱ ἐπίσκακτες ἰδέες, εἶναι ἀναξιόπιστες. Ἐπομένως ἐπιβάλλεται ἡ ἀλλαγὴ πορείας καὶ ἡ ἐξέταση τοῦ ζητήματος ὑπὸ διαφορετικὸ πρίσμα.

21. «Σκοπεύοντας νὰ ἐξάγω μιὰ ἀπόδειξη τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὴν ἰδέα ἢ ἀπὸ τὴ σκέψη πού ἔχουμε γι' αὐτόν, πίστεψα ὅτι ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ διακρίνω πρῶτα ὅλες τὶς σκέψεις μας σὲ ὀρισμένα γένη προκειμένου νὰ δῶ ποιά μποροῦν νὰ παραπλανήσουν καί, δείχνοντας ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ χίμαιρες δὲν ἔχουν μέσα τους ψεῦδος, νὰ προλάβω τὴ γνώμη ἐκείνων πού θὰ μπορούσαν νὰ ἀπορρίψουν τὸν συλλογισμό μου ἐξαιτίας τοῦ ὅτι συγκαταλέγουν τὴν ἰδέα πού ἔχουμε γιὰ τὸν Θεὸ στὶς χίμαιρες. Ὁφείλα ἐπίσης νὰ διακρίνω μεταξὺ τῶν ἰδεῶν πού γεννιοῦνται μαζί μας καὶ ἐκείνων πού προέρχονται ἀπὸ ἄλλοῦ ἢ φτειάχνονται ἀπὸ μᾶς προκειμένου νὰ προλάβω τὴ γνώμη ὅσων θὰ μπορούσαν νὰ ποῦν ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ φτειάχεται ἀπὸ μᾶς ἢ ἀποκτᾶται ἀπ' ὅ,τι ἀκούσαμε νὰ λέγεται γι' αὐτόν. Ἐπιπλέον, ἐπέμεινα στὸ πόσο λίγη εἶναι ἡ βεβαιότητα σχετικὰ μὲ ὅσα μᾶς πείθουν οἱ ἰδέες πού νομίζουμε ὅτι

προκειμένου να έρευνήσω μήπως κάποια πράγματα, οι ιδέες τῶν ὁποίων εἶναι μέσα μου, υπάρχουν ἔξω ἀπὸ μένα.²² Καθόσον δηλαδή αὐτὲς οἱ ιδέες εἶναι μονάχα τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, δὲν ἀναγνωρίζω καμιὰ ἀνισότητα μεταξύ τους, καὶ φαίνονται ὅλες νὰ πηγάζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπὸ μένα· ἀλλὰ καθόσον ἡ μὲν ἀπεικονίζει ἓνα πράγμα καὶ ἡ δὲ ἓνα ἄλλο, καταφαίνεται ὅτι εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφορετικὲς μεταξύ τους.²³ Διότι εἰ-

προέρχονται ἀπὸ ἄλλοῦ, προκειμένου νὰ δείξω ὅτι καμιὰ δὲν κάνει γνωστὸ κάτι τόσο βέβαιο ὅσο ἐκείνη πού ἔχουμε γιὰ τὸν Θεό. Τέλος, δὲν θὰ μπορούσα νὰ πῶ ὅτι παρουσιάζεται ἀκόμα μιὰ ἄλλη ὁδὸς κτλ., ἂν δὲν εἶχα ἀπορρίψει προηγουμένως ὅλες τὲς ἄλλες, καὶ δὲν εἶχα μὲ τὸ μέσο αὐτὸ προετοιμάσει τοὺς ἀναγνώστες νὰ συλλάβουν καλύτερα ὅσα εἶχα νὰ γράψω», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 354-355).

22. Καρπὸς τοῦ προηγούμενου Στοχασμοῦ ἦταν ἡ βέβαιη ἀναγνώριση τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς οὐσίας τοῦ σκεπτόμενου ἐγώ, δηλαδή: α) ὅτι ὑπάρχω ἐγώ, καὶ β) ὅτι ἐγώ πού ὑπάρχω εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα. Σκοπὸς τοῦ παρόντος Στοχασμοῦ εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς ὑπαρξῆς ἄλλων ὄντων πέρα ἀπὸ μένα, ἔρευνα πού δὲν μπορεῖ νὰ βασιστεῖ παρὰ σὲ ὅ,τι εἶναι ἤδη γνωστὸ, δηλαδή στὸν ἑαυτό μου καὶ σὲ ὅσα μοῦ ἀνήκουν. Ἀλλὰ τὸ μόνον πού φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει μέσα μου τὴν ὑπαρξῆ ἄλλων ὄντων εἶναι οἱ ιδέες πού μοιάζουν νὰ ἔρχονται ἀπὸ ἄλλοῦ. Συνεπῶς ἡ μόνη διαθέσιμη ὁδὸς ἔρευνας εἶναι νὰ τεθοῦν ὑπὸ ἐξέταση οἱ ιδέες αὐτὲς γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν, κάποιες τουλάχιστον ἐξ αὐτῶν, ἀπεικονίζουν πράγματα πού ὑπάρχουν πραγματικά.

23. «...ἀλλὰ θεωρώντας τες ὡς εἰκόνες ἐκ τῶν ὁποίων οἱ μὲν ἀπεικονίζουν ἓνα πράγμα καὶ οἱ δὲ ἓνα ἄλλο, εἶναι προφανὲς ὅτι εἶναι ἐξαιρετικὰ διαφορετικὲς μεταξύ τους». Οἱ ιδέες ὀρίζονται ὡς εἰκόνες πραγμάτων, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ λέξη εἰκόνα δὲν πρέπει νὰ συλλαμβάνεται μὲ τὴ στενή ἔννοια, ὡς ὀπτική παρά-

ναι άδιαμφισβήτητο ότι εκείνες που παριστάνουν μέσα μου ύποστάσεις*²⁴ είναι κάτι περισσότερο, και έμπεριέχουν, ούτως είπειν, περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα*²⁵ από εκείνες που άπεικονίζουν μονάχα τρόπους* ή συμβεβηκότα*.²⁶ Καί εκείνη διά τής όποιας νοώ κάποιον Θεό ύψιστο, αιώνιο, άπειρο, παντογνώστη, παντοδύναμο, και δημιουργό όλων τών πραγμάτων που ύπάρχουν πέρα από αυτόν, έμπεριέχει άσφαλώς περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα από εκείνες διά τών όποίων παριστάνονται πεπερασμένες ύποστάσεις.²⁷

σταση άποτελούμενη από σχήματα και χρώματα, αλλά με την εύρεία, ως νοητό άπείκασμα ή όμοίωμα. Με τά λόγια του Ντεκάρτ: (με τó όνομα ιδέα δέν καλῶ άπλῶς τίς εικόνες που είναι σχεδιασμένες στη φαντασία [phantaisie]. Άντιθέτως, δέν τίς καλῶ διόλου με αυτό τó όνομα καθόσον είναι στη σωματική φαντασία [phantaisie], αλλά έτσι καλῶ γενικά ό,τι είναι στο πνεύμα μας όταν συλλαμβάνουμε ένα πράγμα, με όποιον τρόπο και άν τó συλλαμβάνουμε), Προς Μερσέν, Ιούλιος 1641 (ΑΤ, ΙΙΙ, 392-393). Πρβλ. Λόγοι..., Όρισμός ΙΙ.

24. Βλ. Λόγοι..., Όρισμός V.

25. Βλ. Λόγοι..., Όρισμός ΙΙΙ.

26. «Έκείνες πράγματι που άπεικονίζουν ύποστάσεις είναι άναμφισβήτητα κάτι περισσότερο, και περιέχουν μέσα τους (ούτως είπειν) περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα, δηλαδή μετέχουν κατ' άπεικόνιση [participent par représentation] σε περισσότερους βαθμούς όντος ή τελειότητας από εκείνες που άπεικονίζουν μονάχα τρόπους ή συμβεβηκότα».

27. Οί ιδέες, άντικατοπτρίζοντας τή φύση τών πραγμάτων, άντικατοπτρίζουν και τήν τάξη τους. Έτσι, όσο άνώτερο είναι ένα πράγμα, τόσο τελειότερη θα είναι ή ιδέα του, δηλαδή τόσο περισσότερη άντικειμενική πραγματικότητα θα περιέχει. Πρβλ.

Τώρα όμως είναι πρόδηλο μέσω της φυσικής φώτισης ότι στο όλικό και ποιητικό αίτιο πρέπει να υπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα όση και στο αποτέλεσμα του.²⁸ Διότι, έρωτώ, από ποῦ θά μπορούσε το αποτέλεσμα να λάβει τήν πραγματικότητά του ἂν ὄχι ἀπό τὸ αίτιο; Καί πῶς θά μπορούσε τὸ αίτιο νά τοῦ τή δώσει ἂν δέν τήν κατεῖχε τὸ ἴδιο; Αὐτὸ συνεπάγεται ὅμως ὅτι δέν μπορεῖ κάτι νά γίνει ἀπὸ τὸ μηδέν,²⁹ καὶ ὅτι τὸ τελειότερο, τουτέστιν ἐκεῖνο ποῦ περιέχει μέσα του περισσότερη πραγματικότητα, δέν μπορεῖ νά γίνει [41] ἀπὸ τὸ ἀτελέστερο.³⁰ Τοῦτο δέν ἀληθεύει διαυγῶς μόνο

Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, I, 17. "Αρα, ἀφοῦ οἱ ὑποστάσεις εἶναι ἀνώτερες τῶν τρόπων ἢ τῶν συμβεβηκότων, καὶ τὸ ἄπειρο τοῦ πεπερασμένου, οἱ ιδέες τῶν ὑποστάσεων, θά περιέχουν περισσότερη ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν τρόπων ἢ τῶν συμβεβηκότων, καὶ ἡ ιδέα τῆς ἄπειρης ὑπόστασης (δηλαδή τοῦ Θεοῦ) θά περιέχει περισσότερη ἀντικειμενική πραγματικότητα ἀπὸ τίς ιδέες τῶν πεπερασμένων ὑποστάσεων. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα V.

28. Τὸ όλικό καὶ ποιητικό αίτιο δέν μπορεῖ νά εἶναι κατώτερο τοῦ αποτελέσματος ἀλλὰ ἀνώτερο ἢ ἴσο μὲ αὐτό. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα IV.

29. Ὁ Ντεκάρτ υἰοθετεῖ τὸ κλασικὸ μεταφυσικὸ ἀξίωμα: ex nihilo nihil fit (ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν γίνεται), πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα III. Τὸ ἀξίωμα αὐτὸ εἶναι ἰσαρχέγονο μὲ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμό. Πρβλ. τὸ ἀπόσπασμα 1 τοῦ Μέλισσου στὴν ἔκδοση τῶν προσωκρατικῶν ἀπὸ τοὺς G.S. Kirk, J.E. Raven, M. Schofield, *Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι* (ἑλλ. ἔκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1988, σ. 396). Βλ. ἐπίσης Ἀριστοτέλους, *Φυσικὴ ἀκρόασις*, Α', 4.

30. «Πράγματι, τὸ γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει τίποτα στὸ ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖο νά μὴν προῦπηρχε, εἴτε μὲ τὸν ἴδιο εἴτε μὲ κάποιον πιὸ ὑπέροχο τρόπο, στὸ αίτιο, εἶναι μιὰ πρωτεύουσα

για τὰ ἀποτελέσματα τῶν ὁποίων ἡ πραγματικότητα εἶναι ἐνεργή ἢ μορφική, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἰδέες, στίς ὁποῖες θεωρεῖται μονάχα ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα*. Παραδείγματος χάριν, μιὰ πέτρα πού δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως δὲν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει τώρα νὰ ὑπάρχει παρὰ ἂν παραχθεῖ ἀπὸ κάποιο πράγμα στὸ ὁποῖο νὰ ὑπάρχει μορφικὰ* ἢ ὑπεροχικὰ*³¹ ὅ,τι τίθεται στὴν πέτρα.³² καὶ ἡ θερμότητα δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ σὲ ἓνα ὑποκείμενο* πού δὲν ἦταν προηγουμένως θερμὸ παρὰ ἀπὸ ἓνα πράγμα τουλάχιστον τόσο τέλειος τάξης ὅσο ἡ θερμότητα, κ.ο.κ. Ἐπιπλέον ὅμως, καὶ ἡ ἰδέα τῆς θερμότητας ἢ τῆς πέτρας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέσα μου παρὰ ἂν τοποθετήθηκε ἐκεῖ ἀπὸ κάποιο αἴτιο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα ὅση συλλαμβάνω στὴ θερμότητα ἢ στὴν πέτρα. Διότι, καίτοι τὸ αἴτιο αὐτὸ δὲν μεταγγίζει στὴν ἰδέα μου τίποτα ἀπὸ

ἐννοια σαφέστερη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἔχουμε. Καὶ τὸ κοινῶς λεγόμενο «ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν γίνεται» δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸ παραπάνω. Ἐπειδὴ, ἂν δεχόμεσταν ὅτι εἶναι στὸ ἀποτέλεσμα κάτι πού δὲν ἦταν στὸ αἴτιο, θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐκεῖνο τὸ κάτι φτειάχτηκε ἀπὸ τὸ μηδέν», *Δεύτερος Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 135· IX, 106).

31. Βλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς IV.

32. Ἡ γαλλικὴ ἐκδοχὴ ἐπεξηγεῖ: «*Παραδείγματος χάριν, ἡ πέτρα πού δὲν ἔχει ὑπάρξει ἀκόμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει τώρα παρὰ ἂν παραχθεῖ ἀπὸ ἓνα πράγμα πού νὰ κατέχει μέσα του μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅ,τι εἰσέρχεται στὴ σύνθεση τῆς πέτρας, δηλαδή πού νὰ περιέχει μέσα του τὰ ἴδια πράγματα μὲ ἐκεῖνα πού εἶναι στὴν πέτρα, ἢ ἄλλα ἐξοχότερα...*» Τὸ παράδειγμα τῆς πέτρας εἶναι κλασικὸ, προέρχεται δὲ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, βλ. *Περὶ ψυχῆς*, Γ', 431b 29.

τὴν ἐνεργὴν ἢ μορφικὴν τοῦ πραγματικότητα, δὲν πρέπει γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ νὰ νομίζουμε ὅτι ὀφείλει νὰ εἶναι λιγότερο πραγματικό, ἀλλὰ ἡ φύση τῆς ἴδιας τῆς ιδέας εἶναι τέτοια ὥστε δὲν ἀπαιτεῖ ἐξ ἑαυτῆς καμιὰ ἄλλη μορφικὴ πραγματικότητα ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνη πού παραλαμβάνει ἀπὸ τῆ σκέψη μου, τῆς ὁποίας εἶναι ἕνας τρόπος.³³ Τὸ γεγονός ὅμως ὅτι ἡ ιδέα περιέχει τὴν τάδε ἢ τὴ δείνα ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα μᾶλλον πα-

33. «...ἀλλὰ ὀφείλουμε νὰ ξέρομε ὅτι ἡ φύση κάθε ιδέας, ὄντας τούτη ἕνα ἔργο τοῦ πνεύματος, εἶναι τέτοια ὥστε δὲν ζητᾶ ἀφ' ἑαυτῆς καμιὰ ἄλλη μορφικὴ πραγματικότητα ἀπὸ ἐκείνη πού δέχεται καὶ δανείζεται ἀπὸ τῆ σκέψη ἢ ἀπὸ τὸ πνεῦμα, τοῦ ὁποίου εἶναι μονάχα ἕνας τρόπος, δηλαδή ἕνας τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι [dont elle est seulement un mode, c'est-à-dire une manière ou façon de penser]». Ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῆς ιδέας διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τῆ μορφικὴ πραγματικότητα τοῦ αἰτίου της. Παραδείγματος χάριν, ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῆς πέτρας εἶναι ἡ πραγματικότητα πού ἔχει ἡ πέτρα ὡς φυσικὸ ὄν, τουτέστιν ὡς ὄν ὑλικὸ καὶ ἔκτατό. Ἄν λέγαμε ὅτι ἡ πέτρα μεταδίδει στὴν ιδέα της κάτι ἀπὸ τῆ δική της μορφικὴ πραγματικότητα, θὰ ἦταν σὰν νὰ λέγαμε ὅτι ἡ ιδέα τῆς πέτρας εἶναι ὑλικὴ ἢ ἔκτατῆ, πράγμα ἄτοπο, δεδομένου ὅτι οἱ ιδέες εἶναι ἄυλα προϊόντα τοῦ πνεύματος ἢ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ φύση τῆς ιδέας δὲν μοιάζει μὲ τῆ φύση τοῦ αἰτίου της, οὔτε ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῆς ιδέας θὰ μπορούσε νὰ παράσχει πληροφορίες γιὰ τῆ μορφικὴ πραγματικότητα τοῦ αἰτίου. Τέτοιου εἴδους πληροφορίες (τις ὁποῖες χρειαζόμαστε ἐδῶ γιὰ νὰ μάθουμε ἂν ὑπάρχουν ἄλλα πράγματα ἔξω ἀπὸ τὸ σκεπτόμενο ἐγώ) δὲν ἐμπεριέχονται στὴν πραγματικότητα τῆς ιδέας καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα τὴν ὁποία δανείζεται ἡ ιδέα ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της, δηλαδή ὄχι στὴ μορφικὴ ἀλλὰ στὴν ἀντικειμενικὴ της πραγματικότητα. Ἐξετάζοντας τὸ δεύτερο εἶδος πραγματικότητος, διαρρηγνύουμε τὸν

ρὰ κάποια ἄλλη ὀφείλεται σίγουρα σὲ κάποιο αἷτιο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει τουλάχιστον τόση μορφικὴ πραγματικότητα ὅση ἀντικειμενικὴ περιέχει ἡ ἴδια ἡ ἰδέα.³⁴ Ἄν

μέχρι πρότινος ἐγκλεισμό μας στὴ σφαῖρα τοῦ σκέπτεσθαι καὶ διανοίγουμε μιὰ πρόσβαση στὰ πράγματα.

34. Ἡ μορφικὴ πραγματικότητα τῶν ἰδεῶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους, ἐνῶ ἡ ἀντικειμενικὴ ἀπὸ τὸ αἷτιό τους. Ὅση ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα περιέχει μιὰ ἰδέα, δηλαδὴ ὅση πραγματικότητά παριστάνει ἢ ἀπεικονίζει, τουλάχιστον τόση μορφικὴ πραγματικότητά πρέπει νὰ κατέχει πραγματικὰ τὸ αἷτιό της. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα V. Γιὰ νὰ κατανοηθεῖ τί ἐννοεῖ, καὶ τί ὑπονοεῖ, ἐδῶ ὁ Ντεκάρτ, ἄς ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουμε τὴν προσωπογραφία ἐνὸς ἀνθρώπου. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τὸ κάλλος ποὺ ἀπεικονίζει ἡ προσωπογραφία εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ κάλλος τοῦ ἀληθινοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅτι ὅσο πιὸ ὁμορφὴ εἶναι ἡ προσωπογραφία (ὄχι ὁ καμβὰς ἢ ἡ τεχνοτροπία ἀλλὰ ἡ παράστασις τὴν ὁποία ἀποτυπώνει) τόσο πιὸ ὁμορφος θὰ εἶναι ὁ ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Ἄλλως εἰπεῖν, ὅσο ἀπεικονιστικὸ (ἀντικειμενικὸ) κάλλος ἔχει ἡ προσωπογραφία τόσο πραγματικὸ (μορφικὸ) κάλλος θὰ ἔχει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἄς ὑποθέσουμε ἐπίσης ὅτι δὲν ἔχουμε δεῖ ποτὲ τὸν ἀληθινὸ ἄνθρωπο. Κοιτάζοντας ὡστόσο τὴν προσωπογραφία του εἶναι σὰν νὰ γνωρίζουμε αὐτὸν τὸν ἴδιο, ἀφοῦ ἐντυπώνουμε στὴ μνήμη μας τὴ μορφὴ του καί, ἂν τὸν συναντήσουμε ἀργότερα στὸν πραγματικὸ κόσμο, θὰ μπορέσουμε νὰ τὸν ἀναγνωρίσουμε. Μὲ ἀνάλογο τρόπο, ὁ Ντεκάρτ προσπαθεῖ ἐδῶ νὰ φτάσει ἀπὸ τὴν εἰκόνα στὸ πρότυπο, δηλαδὴ νὰ γνωρίσει μέσω τῶν ἰδεῶν ποὺ ὑπάρχουν στὸ πνεῦμα τὰ ὄντα ποὺ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἔτσι ἐξετάζει τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα τῶν ἰδεῶν (τὸ ἀπεικασμα-ἀποτέλεσμα) μὲ στόχο νὰ προσπελάσει τὴ μορφικὴ πραγματικότητα τῶν πραγμάτων (τὸ πρότυπο-αἷτιο). Αὐτὴ ἡ μέθοδος μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀνορθόδοξη, στὸ μέτρο ποὺ ὑποθέτει ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἰδεῶν εἶναι πιὸ σίγουρη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν πραγμάτων ποὺ τίς παράγουν, ὡστόσο εἶναι ἡ μόνη διαθέσιμη, ἐπειδὴ τὸ πνεῦμα,

ὑποθέσουμε πράγματι ὅτι βρίσκεται στὴν ἰδέα κάτι πού δὲν ἦταν στὸ αἰτίό της, τότε ἡ ἰδέα θὰ τὸ ἔχει λάβει αὐτὸ ἀπὸ τὸ μηδέν. Μὰ ὅσο ἀτελής καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνος ὁ τρόπος τοῦ εἶναι διὰ τοῦ ὁποίου ἓνα πράγμα εἶναι ἀντικειμενικά*³⁵ διὰ τῆς ἰδέας του στὸν νοῦ, ὡστόσο δὲν εἶναι σίγουρα τίποτα ἀπολύτως, καὶ ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀπὸ τὸ μηδέν.³⁶

Ἐπίσης, δὲν πρέπει νὰ ὑποψιάζομαι ὅτι, ἀφοῦ ἡ

τὸ μόνο πού γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα μέχρι στιγμῆς, περιέχει ἰδέες καὶ ὄχι πράγματα. Ἄν, ἀκολουθώντας τὴν τάξη τῆς πραγματικότητας, ὀδηγούμαστε ἀπὸ τὰ πράγματα πρὸς τὶς ἰδέες, ἀκολουθώντας τὴν τάξη τῆς γνώσης, ὀδηγούμαστε ἀπὸ τὶς ἰδέες πρὸς τὰ πράγματα.

35. Βλ. *Λόγοι...*, Ὁρισμὸς III.

36. « Ἄλλὰ ὅσο ἀτελής καὶ ἂν εἶναι ἐκεῖνος ὁ τρόπος τοῦ εἶναι διὰ τοῦ ὁποίου ἓνα πράγμα εἶναι ἀντικειμενικά ἢ κατ' ἀπεικόνιση [objectivement ou par représentation] διὰ τῆς ἰδέας του στὸν νοῦ, ὡστόσο δὲν μποροῦμε σίγουρα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ τρόπος ἐκεῖνος δὲν εἶναι τίποτα, καὶ συνεπῶς οὔτε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ μηδέν». Τὸ νὰ ὑπάρχει κάτι ἀντικειμενικά σημαίνει νὰ ὑπάρχει ὡς ἀπεικασμα. Ὁ ἀντικειμενικὸς τρόπος τοῦ εἶναι εἶναι ἀτελής ἐπειδὴ συνιστᾷ μιὰ ὑποδεέστερη ἔκφανση μιᾶς ἀνώτερης καὶ τελειότερης ὀντότητας (τοῦ αἰτίου-προτύπου). Ὅπως σημειώνει ἄλλοῦ ὁ Ντεκάρτ, «τὸ νὰ εἶναι κάτι ἀντικειμενικά δὲν σημαίνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι στὸν νοῦ μὲ τὸν τρόπο πού τὰ ἀντικείμενα συνηθίζουν νὰ εἶναι ἐκεῖ», *Πρωτες Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, VII, 102· IX, 82). Ἄλλὰ μὲ ποιὸν τρόπο συνηθίζουν νὰ εἶναι τὰ ἀντικείμενα στὸν νοῦ; Ἀσφαλῶς ὄχι ἔτσι ὅπως εἶναι καθ' ἑαυτά, δηλαδή ὄχι ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν στὸν κόσμος. Αὐτὸ πού ὑπάρχει στὸν νοῦ εἶναι τὰ νοητὰ ἀπεικασματά τους, δηλαδή οἱ ἰδέες, οἱ ὁποῖες εἶναι μὲν ἀτελεῖς σὲ σχέση μὲ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα ἀλλά, παρὰ ταῦτα, εἶναι σίγουρα κάτι, καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι προέρχονται

πραγματικότητα τήν ὁποία θεωρῶ στίς ιδέες μου εἶναι μονάχα ἀντικειμενική, δὲν εἶναι ἀνάγκη αὐτὴ ἢ πραγματικότητα νὰ εἶναι στὰ αἴτια τῶν ιδεῶν μορφικά, [42] ἀλλὰ ἀρκεῖ ἂν εἶναι καὶ σὲ αὐτὰ ἀντικειμενικά.³⁷ Διότι, ὅπως ἀκριβῶς ἐκεῖνος ὁ ἀντικειμενικὸς τρόπος τοῦ εἶναι προσιδιάζει στίς ιδέες ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους, ἔτσι καὶ ὁ μορφικὸς τρόπος τοῦ εἶναι προσιδιάζει στὰ αἴτια τῶν ιδεῶν, τουλάχιστον στὰ πρῶτα καὶ κύρια, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους. Καὶ παρότι ἴσως μιὰ ιδέα μπορεῖ νὰ γεννηθεῖ ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ὡστόσο δὲν ὑπάρχει ἐδῶ ἀναδρομὴ ἐπ' ἄπειρον,³⁸ ἀλλὰ πρέπει νὰ καταλήξουμε τελικὰ σὲ κάποια πρώτη ιδέα, τὸ αἴτιο τῆς ὁποίας νὰ εἶναι κάτι σὰν ἀρχέτυπο στὸ ὁποῖο νὰ περιέχεται μορφικά ὅλη ἢ πραγματικότητα πού εἶναι στὴν ιδέα μονάχα ἀντικειμενικά. "Ὡστε εἶναι ὀλοφάνερο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι οἱ ιδέες εἶναι μέσα μου κάτι σὰν εἰκόνες³⁹ πού μποροῦν μὲν νὰ ἐκπέσουν εὐκολα ἀπὸ τὴν τελειότητα τῶν πραγμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξήχθησαν, ὄχι ὅμως νὰ περιέχουν κάτι μεγαλύτερο ἢ τελειότερο.

ἀπὸ τὸ μηδέν. Ὅφείλουμε ἄρα νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ ιδέες προέρχονται ἀπὸ κάτι πραγματικό.

37. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα V.

38. Ὁ Ντεκάρτ παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ: «Μοῦ φαίνεται ὅτι βλέπω σαφέστατα ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀναδρομὴ ἐπ' ἄπειρον ὅσον ἀφορᾷ τίς ιδέες πού εἶναι μέσα μου, ἐξαιτίας τοῦ ὅτι αἰσθάνομαι τὸν ἑαυτὸ μου πεπερασμένο», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 355).

39. Στὴ γαλλικὴ ἀπόδοση προστίθεται: «...κάτι σὰν πίνακες ἢ εἰκόνες...»

“Όσο πιό μακροχρόνια και ἐπισταμένα τὰ ἐξετάζω ὅλα αὐτά, τόσο πιό σαφῶς και διακριτῶς ἀναγνωρίζω ὅτι ἀληθεύουν. Ἀλλὰ τί νὰ συμπεράνω τελικά; Τὸ ἐξῆς: ἂν ἡ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα κάποιας ιδέας μου εἶναι τέτοια ὥστε νὰ εἶμαι βέβαιος ὅτι αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δὲν εἶναι μέσα μου οὔτε μορφικὰ οὔτε ὑπεροχικά, και ἐπομένως ὅτι δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος τὸ αἶτιο τῆς ιδέας τῆς, τότε ἔπεται ἀναγκαῖα ὅτι δὲν εἶμαι μόνος στὸν κόσμο, ἀλλὰ ὑπάρχει και κάποιο ἄλλο πράγμα πὸ εἶναι αἶτιο τῆς ιδέας αὐτῆς. Ἄν ὅμως δὲν ὑπάρχει μέσα μου καμιὰ τέτοια ιδέα, τότε δὲν θὰ ἔχω κανένα ἀπολύτως ἐπιχείρημα⁴⁰ πὸ νὰ μὲ καθιστᾷ βέβαιο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου πράγματος διαφορετικοῦ ἀπὸ μένα, διότι τὰ ἐρεύνησα ὅλα διεξοδικότατα και δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κανένα ἄλλο ὡς τώρα.⁴¹

Μεταξὺ ὅμως τῶν ιδεῶν μου, ἐκτὸς ἐκείνης πὸ

40. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 152-153).

41. Δηλαδή: ἐρεύνησα διεξοδικότατα ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα και δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ κανένα ἄλλο πράγμα διαφορετικὸ ἀπὸ μένα. Δὲν ἔχουμε ἀνακαλύψει ἀκόμα ἄλλα πράγματα πέραν τοῦ σκεπτόμενου ἐγώ. Μέχρι στιγμῆς ἔχουμε μάθει μὲ βεβαιότητα: α) “Ὅτι ὑπάρχω ἐγώ. β) “Ὅτι ἐγὼ πὸ ὑπάρχω εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα. γ) “Ὅτι ἐγὼ πὸ εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα ἔχω μέσα μου ιδέες. δ) “Ὅτι οἱ ιδέες εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες προερχόμενες ἀπὸ ἓνα πραγματικὸ αἶτιο-πρότυπο. Τὸ ἐρώτημα πὸ τίθεται τώρα εἶναι ἂν αὐτὸ τὸ αἶτιο-πρότυπο εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος ἢ κάτι ἄλλο. Ἄν τὰ αἶτια ὅλων τῶν ιδεῶν ὑπάρχουν στὸ σκεπτόμενο ἐγώ, δηλαδή στὸν ἑαυτὸ μου, τότε δὲν θὰ ἔχω κανένα λόγο νὰ πιστεύω ὅτι ὑπάρχει κάτι ἄλλο στὸν κόσμο ἐκτὸς ἀπὸ μένα. Ἄν ὅμως ἀνακαλύψω κάποια ιδέα, τὸ αἶτιο τῆς ὁποίας νὰ μὴν εἶναι

παριστάνει έμένα τόν ίδιο, για τήν όποία δέν μπορεῖ νά ανακύψει έδῶ καμιά δυσκολία, ύπάρχει μιá άλλη [43] πού άπεικονίζει τόν Θεό, άλλες πού άπεικονίζουν σωματικά καί άψυχα πράγματα, άλλες Άγγέλους, άλλες ζῶα καί άλλες, τέλος, άλλους ανθρώπους όμοιους μέ μένα.

“Όσον άφορᾷ τώρα τίς ιδέες πού παριστάνουν άλλους ανθρώπους, ζῶα ἢ Άγγέλους, κατανοῶ εύκολα ότι μποροῦν νά συντεθοῦν άπό εκείνες πού έχω για μένα τόν ίδιο, για τά σωματικά πράγματα καί για τόν Θεό,⁴² άκόμα καί αν δέν ύπάρχουν στόν κόσμο οὔτε άλλοι άνθρωποι έκτός άπό μένα, οὔτε ζῶα, οὔτε Άγγελοι.

στόν έαυτό μου, τότε θά πρέπει νά όμολογήσω ότι δέν εἶμαι τó μόνο πράγμα στόν κόσμο, αλλά ύπάρχει καί κάτι άλλο.

42. Τό γαλλικό κείμενο λέει: «...συλλαμβάνω εύκολα ότι μποροῦν νά σχηματιστοῦν άπό τήν ανάμειξη καί τή σύνθεση τῶν άλλων ιδεῶν πού έχω για τά σωματικά πράγματα καί για τόν Θεό...» Ὑπονοεῖται έδῶ ότι οί καθαρές ύποστάσεις δέν εἶναι παρά δύο, τó Πνεῦμα καί τó Σῶμα, καί ότι ἡ καθαρότερη μορφή σώματος εἶναι ἡ άδρανής ὕλη ενῶ ἡ καθαρότερη μορφή πνεύματος ό Θεός. “Όλα τά υπόλοιπα όντα (φυτά, ζῶα, άνθρωποι, άγγελοι) άποτελοῦν μείγματα τῶν δύο καθαρῶν ύποστάσεων: όσο ύψωνόμαστε δηλαδή άπό τά σωματικά πράγματα πρὸς τόν Θεό, τόσο έλαττώνεται τó ὕλικό στοιχείο, ενῶ άντιστοίχως αύξάνεται τó νοερό. Ἀφοῦ λοιπόν τά ενδιάμεσα όντα προέρχονται άπό σύνθεση καί ανάμειξη τῶν δύο άκρων, τó ίδιο θά πρέπει νά συμβαίνει καί μέ τίς ιδέες τους, καί αυτές δηλαδή θά πρέπει νά προέρχονται άπό σύνθεση καί ανάμειξη τῶν ιδεῶν πού έχουμε για τά σωματικά πράγματα καί για τόν Θεό. Συνεπῶς δέν εἶναι ανάγκη νά τίς εξετάσουμε όλες, αλλά άρκεῖ νά εξετάσουμε μόνο τίς δύο κύριες, άπό τίς όποῖες συντίθενται όλες οί άλλες.

“Όσο για τις ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, δὲν συναντῶ τίποτα πού νά εἶναι τόσο μεγάλο ὥστε νά μὴ φαίνεται νά μπορεῖ νά προέλθει ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο· διότι, ἂν κοιτάξω βαθύτερα καὶ τίς ἐξετάσω μία πρὸς μία, μὲ τὸν τρόπο πού ἐξέτασα χθὲς τὴν ιδέα τοῦ κεριοῦ, θὰ διαπιστώσω ὅτι ὅσα ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς σὲ αὐτὲς εἶναι λιγοστά. Τέτοια εἶναι τὸ μέγεθος, ἢ ἡ ἔκταση σὲ μῆκος, πλάτος καὶ βάθος· τὸ σχῆμα πού διαμορφώνεται ἀπὸ τίς ἀπολήξεις αὐτῆς τῆς ἔκτασης· ἡ θέση πού ἐπέχουν μεταξύ τους τὰ διάφορα σχηματισμένα σώματα· καὶ ἡ κίνηση ἢ ἡ μεταβολὴ τῆς θέσης αὐτῆς. Σὲ τοῦτα μποροῦν νά προστεθοῦν ἡ ὑπόσταση, ἡ διάρκεια καὶ ὁ ἀριθμὸς. Τὰ ὑπόλοιπα ὅμως, ὅπως τὸ φῶς καὶ τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές, οἱ γεύσεις, ἡ θερμότητα καὶ τὸ ψύχος, καὶ οἱ ἄλλες ποιότητες τῆς ἀφῆς, τὰ σκέφτομαι μὲ τόση σύγχυση καὶ ἀσάφεια, ὥστε ἀγνοῶ ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι ἀληθινὰ ἢ ψεύτικα, τουτέστιν ἂν οἱ ιδέες τίς ὁποῖες ἔχω γι’ αὐτὰ εἶναι ιδέες πραγμάτων ἢ μὴ πραγμάτων.⁴³ Πράγματι, παρότι ἐπεσήμανα πρὸ ὀλίγου ὅτι

43. «Όσο για τὰ ὑπόλοιπα πράγματα, ὅπως τὸ φῶς, τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές, οἱ γεύσεις, ἡ θερμότητα, τὸ ψύχος καὶ οἱ ἄλλες ποιότητες πού ὑποπίπτουν στὴν ἀφή, βρίσκονται στὴ σκέψη μου μὲ τόση ἀσάφεια καὶ σύγχυση, ὥστε ἀγνοῶ ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι ἀληθινὰ ἢ μονάχα ψεύτικα καὶ φαινομενικά, δηλαδή ἂν οἱ ιδέες πού συλλαμβάνω περὶ τῶν ποιότητων αὐτῶν εἶναι ὄντως ιδέες κάποιων πραγματικῶν πραγμάτων, ἢ δὲν ἀπεικονίζον παρὰ χιμαιρικὰ ὄντα πού δὲν μποροῦν νά υπάρξουν». Προκειμένου νά ἐξετάσουμε τίς ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, ὀφείλομε νά τίς ἀναλύσουμε στὰ κύρια συστατικά τους. Κατὰ τὸν Ντεκάρτ,

τὸ κυριολεκτικὸ ἢ μορφικὸ ψεῦδος* δὲν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ παρὰ στὶς κρίσεις, ὥστόσο ὑπάρχει σίγουρα στὶς ιδέες κάποιο ἄλλο ὑλικὸ ψεῦδος*, ὅταν αὐτὲς παριστάνουν ἓνα μὴ πράγμα ὡς πράγμα. Παραδείγματός χάριν, οἱ ιδέες ποὺ ἔχω γιὰ τὴ θερμότητα καὶ τὸ ψύχος εἶναι τόσο λίγο σαφεῖς καὶ διακριτὲς ὥστε βάσει αὐτῶν [44] δὲν μπορῶ νὰ διαγνώσω ἂν τὸ ψύχος εἶναι μονάχα στέρηση θερμότητας, ἢ ἡ θερμότητα στέρηση ψύχους, ἢ ἂν καὶ τὰ δύο εἶναι, ἢ δὲν εἶναι, πραγματικὲς ποιότητες*. Καὶ ἐπειδὴ οἱ ιδέες δὲν μποροῦν παρὰ νὰ εἶναι ιδέες πραγμάτων,⁴⁴ ἂν ἀληθεύει ὅτι τὸ ψύχος δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ στέρηση θερμότητας, ἢ ἰδέα ποὺ τὸ

ἢ ὑπόσταση, ἢ διάρκεια καὶ ὁ ἀριθμὸς συνιστοῦν γενικὰ κατηγορήματα ποὺ ἀφοροῦν τόσο τὴ σφαῖρα τῶν πνευματικῶν ὄντων ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν σωματικῶν. Ὅσο γιὰ τὰ σωματικὰ ὄντα εἰδικά, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε τὶς ποιότητές τους σὲ δύο κατηγορίες: τὶς κύριες ἢ μαθηματικὲς (ὅπως τὸ μέγεθος, τὸ σχῆμα, ἡ θέση, ἡ κίνηση) καὶ τὶς δευτερεύουσες ἢ φυσικὲς (ὅπως τὸ φῶς, τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές, κτλ.). Οἱ πρῶτες ὑπάρχουν ἀληθινὰ στὰ σωματικὰ ὄντα, ἐνῶ οἱ δεύτερες εἶναι μονάχα φαινομενικὲς, δηλαδή δὲν ὑπάρχουν πραγματικὰ ἀλλὰ προέρχονται ἀπὸ συνδυασμοὺς καὶ ἀναδιατάξεις τῶν πρώτων. (Βλ. Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας, I, 48, 69.) Ἀκολουθώντας ἐδῶ τὸ ἴδιο σχῆμα, οἱ ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων διακρίνονται σὲ δύο εἶδη: α) Τὶς σαφεῖς καὶ διακριτὲς, οἱ ὁποῖες διακρίνονται μὲ τὴ σειρά τους σὲ δύο ὑποεἶδη: i) τὶς κύριες ποιότητες, ii) τὴν ὑπόσταση, τὴ διάρκεια καὶ τὸν ἀριθμὸ. β) Τὶς ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὶς δευτερεύουσες ποιότητες.

44. «Καὶ ἐφόσον οἱ ιδέες εἶναι κάτι σὰν εἰκόνες καὶ δὲν ὑπάρχει καμία πὸν νὰ μᾶς φαίνεται νὰ ἀπεικονίζει κάτι...» Βλ. Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν (ΑΤ, V, 153).

ἀπεικονίζει σέ μένα ὡς κάτι πραγματικό καί θετικό δὲν θὰ χαρακτηριζόταν ἄδικα ψευδής, κ.ο.κ.

Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἀναγκαῖο νὰ ἀποδώσω σέ αὐτὲς τὶς ἰδέες κάποιον παραγωγὸ διαφορετικὸ ἀπὸ μένα· διότι, ἂν εἶναι ψευδεῖς, τουτέστιν ἂν δὲν ἀπεικονίζουν πράγματα, μοῦ εἶναι γνωστὸ μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι πηγάζουν ἀπὸ τὸ μηδέν, τουτέστιν ὅτι δὲν εἶναι μέσα μου παρὰ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ἡ φύση μου στερεῖται κάτι καὶ δὲν εἶναι αὐτόχρημα τέλεια· ἐνῶ ἂν εἶναι ἀληθεῖς, ἐπειδὴ ἡ πραγματικότητα τὴν ὁποία παριστάνουν εἶναι τόσο λίγη ὥστε νὰ μὴν μπορῶ κἀν νὰ τὴ διακρίνω ἀπὸ τὸ μὴ πράγμα, δὲν βλέπω γιατί νὰ μὴν μποροῦν νὰ ὑπάρχουν ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο.⁴⁵

Ἀπὸ ὅσα ὅμως εἶναι σαφῆ καὶ διακριτὰ στὶς ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, ὀρισμένα μοῦ φαίνεται ὅτι μπορῶ νὰ τὰ ἐξαγάγω ἀπὸ τὴν ἰδέα ἐμένα τοῦ ἴδιου: δηλαδὴ τὴν ὑπόσταση, τὴ διάρκεια, τὸν ἀριθμὸ καὶ ἄλλα παρόμοια, ἂν ὑπάρχουν.⁴⁶ Διότι σκέφτομαι ὅτι ἡ

45. «...καὶ ἂν οἱ ἰδέες αὐτὲς εἶναι ἀληθεῖς, ἐπειδὴ ὡστόσο μοῦ φανερώνουν τόσο λίγη πραγματικότητα ὥστε δὲν μπορῶ κἀν νὰ διακρίνω καθαρὰ τὸ ἀπεικονιζόμενο πράγμα ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, δὲν βλέπω γιατί νὰ μὴν μποροῦν νὰ παράγονται ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, καὶ νὰ μὴν εἶμαι ἐγὼ ὁ παραγωγὸς τους». Στὴν παρούσα παράγραφο ἐξετάστηκαν οἱ ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, δηλαδὴ οἱ ἰδέες τῶν δευτερευουσῶν ἢ φυσικῶν ποιότητων, καὶ διαπιστώθηκε ὅτι εἴτε πηγάζουν ἀπὸ τὸ μηδέν, δηλαδὴ δὲν εἶναι τίποτα, εἴτε παράγονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ σκεπτόμενο ἐγώ, δηλαδὴ ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο.

46. «Σὲ ἐκεῖνες τὶς λέξεις, τὴν ὑπόσταση, τὴ διάρκεια, τὸν ἀριθμὸ, κτλ., θὰ μποροῦσα νὰ προσθέσω τὴν ἀλήθεια, τὴν τελειό-

πέτρα εἶναι ὑπόσταση, ἤτοι ἓνα πράγμα ἱκανὸ νὰ ὑπάρξει δι' ἑαυτοῦ, καὶ ὅτι εἶμαι καὶ ἐγὼ ὑπόσταση, καὶ παρότι συλλαμβάνω ὅτι ἐγὼ δὲν εἶμαι ἕκτατὸν πράγμα ἀλλὰ σκεπτόμενο, ἐνῶ ἡ πέτρα δὲν εἶναι σκεπτόμενο πράγμα ἀλλὰ ἕκτατό, καὶ ἐπομένως ὅτι ὑπάρχει μέγιστη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν, ὥστόσο φαίνονται νὰ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν ὑπόσταση.⁴⁷ Παρομοίως, ὅταν ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὑπάρχω τώρα καὶ θυμᾶμαι ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχα γιὰ κάποιον χρόνο προηγουμένως, καὶ ὅταν ἔχω διάφορες σκέψεις τῶν ὁποίων κατανοῶ τὸν ἀριθμὸν, ἀποκτῶ τις ιδέες τῆς διάρκειας [45] καὶ τοῦ ἀριθμοῦ, τις ὁποῖες μπορῶ ἔπειτα νὰ μεταφέρω σὲ ὅσα ἄλλα πράγματα θέλω. "Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ὅμως, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται οἱ ιδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ἡ ἕκταση, τὸ σχῆμα, ἡ θέση καὶ ἡ κίνηση, δὲν περιέχονται μὲν μέσα μου μορφικὰ, ἀφοῦ δὲν εἶμαι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκεπτόμενο πράγμα· ἀλλὰ, ἐπειδὴ εἶναι μονάχα ὀρισμένοι τρόποι τῆς ὑπόστασης, καὶ εἶμαι καὶ ἐγὼ ὑπόσταση, φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ περιέχονται μέσα μου ὑπεροχικὰ.⁴⁸

τητα, τὴν τάξη καὶ πολλὰ ἄλλα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἀπροσδιόριστος· μποροῦμε δὲ νὰ συζητήσουμε γιὰ ὅλα ἂν πρέπει νὰ διακριθοῦν ἢ ὄχι ἀπὸ τὰ πρῶτα πού ὀνόμασα. Διότι ἡ ἀλήθεια δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἀληθὲς πράγμα ἢ ἀπὸ τὴν ὑπόσταση, οὔτε ἡ τελειότητα ἀπὸ τὸ τέλειον πράγμα, κτλ. Γι' αὐτὸ ἀρκέστηκα νὰ βάλω: καὶ ἄλλα παρόμοια, ἂν ὑπάρχουν», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 356).

47. «...φαίνονται νὰ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὸ ὅτι ἀπεικονίζον ὑποστάσεις».

48. «...ἀλλὰ, ἐπειδὴ εἶναι μονάχα ὀρισμένοι τρόποι τῆς ὑπό-

“Έτσι μένει μόνο ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, στήν ὁποία πρέπει νὰ θεωρήσω μήπως ὑπάρχει κάτι πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο. Διὰ τοῦ ὀνόματος Θεὸς ἐννοῶ μιὰ ὑπόσταση ἄπειρη, ἀνεξάρτητη,⁴⁹ παντογνώστρια, παντοδύναμη, πού δημιούργησε τόσο ἐμένα τὸν ἴδιο ὅσο καὶ ὅτιδήποτε ἄλλο ὑπάρχει, ἂν ὑπάρχει.⁵⁰ “Ὅλα αὐτὰ ἀσφαλῶς εἶναι τέτοια ὥστε, ὅσο πιὸ ἐπιστα-

στασης καὶ κάτι σὰν ἐνδύματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς ἐμφανίζεται ἡ σωματικὴ ὑπόσταση, καὶ εἶμαι καὶ ἐγὼ ὑπόσταση, φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ περιέχονται μέσα μου ὑπεροχικά». Σὲ αὐτὴ τὴν παράγραφο ἐξετάστηκαν οἱ σαφεῖς καὶ διακριτὲς ἰδέες τῶν σωματικῶν πραγμάτων καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἐξάγονται ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου. Ἡ ἐξέταση πραγματοποιήθηκε σὲ δύο χρόνους πού ἀντιστοιχοῦν στὰ δύο προαναφερθέντα ὑποεἶδη. Πρῶτα θεωρήθηκε ἡ ὑπόσταση, ἡ διάρκεια καὶ ὁ ἀριθμὸς, καὶ βρέθηκε ὅτι περιέχονται μέσα μου μορφικά. Ἐπειτα θεωρήθηκαν οἱ κύριες ἢ μαθηματικὲς ποιότητες, καὶ βρέθηκε ὅτι περιέχονται μέσα μου ὑπεροχικά. Ἐτσι ὀλοκληρώθηκε ἡ ἐξέταση τῶν ἰδεῶν τῶν σωματικῶν πραγμάτων χωρὶς νὰ βρεθεῖ καμιὰ ἰδέα πού νὰ προέρχεται ἀναγκαῖα ἀπὸ ἓνα ἐξωτερικὸ αἴτιο. Ὅφειλουμε τώρα νὰ περάσουμε στὴν ἐξέταση τῆς ἰδέας τοῦ Θεοῦ.

49. «Μὲ τὸ ὄνομα Θεὸς ἐννοῶ μιὰ ὑπόσταση ἄπειρη, αἰώνια, ἄτρεπτη, ἀνεξάρτητη...»

50. Πρβλ. Λόγοι..., Ὁρισμὸς VII. Σύμφωνα μὲ μιὰ βασικὴ ἀρχὴ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, πρῶτα πρέπει νὰ ὀρίζουμε τὴν οὐσία ἐνὸς πράγματος καὶ μετὰ νὰ ἐρευνοῦμε ἂν ὑπάρχει ἢ ὄχι, δηλαδὴ πρῶτα πρέπει νὰ ρωτᾶμε τί εἶναι (quid est) καὶ μετὰ ἂν εἶναι (an est). Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Ντεκάρτ ὀρίζει τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ προτοῦ προχωρήσει στὴν ἐξέταση τῆς ὑπαρξῆς του. Τὸ ἴδιο θὰ κάνει παρακάτω μὲ τὰ σωματικὰ πράγματα, πρῶτα θὰ θεωρήσει τὴν οὐσία τους (Πέμπτος Στοχασμὸς) καὶ μετὰ τὴν ὑπαρξή τους (Ἐκτος Στοχασμὸς).

μένα τὰ παρατηρῶ, τόσο λιγότερο φαίνεται δυνατὸ νὰ ἔχουν παραχθεῖ μόνο ἀπὸ μένα.⁵¹ Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνω ἀπὸ τὰ προλεχθέντα ὅτι ὁ Θεὸς ὑπάρχει ἀναγκαῖα.⁵²

Διότι, καίτοι ἡ ἰδέα τῆς ὑπόστασης εἶναι μέσα μου ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι εἶμαι ὑπόσταση, ὥστόσο δὲν θὰ ἦταν γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἰδέα μιᾶς ἄπειρης ὑπόστασης, ἀφοῦ ἐγὼ εἶμαι πεπερασμένος, παρὰ ἂν πῆγαζε ἀπὸ κάποια ὑπόσταση ἀληθινὰ ἄπειρη.⁵³

51. «Ὅμως τοῦτα τὰ προτερήματα εἶναι τόσο μεγάλα καὶ τόσο ὑπέροχα ὥστε, ὅσο πιὸ προσεκτικὰ τὰ θεωρῶ, τόσο λιγότερο πείθομαι ὅτι ἡ ἰδέα πὸν ἔχω περὶ αὐτῶν μπορεῖ νὰ προέλθει μόνο ἀπὸ μένα».

52. Ἐξετάζοντας τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, διαπιστώθηκε ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ μένα τὸν ἴδιο, καὶ ἐπομένως ὅτι δὲν εἶμαι μόνος στὸν κόσμον, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο: ὁ Θεός.

53. «Διότι, παρὸτι ἡ ἰδέα τῆς ὑπόστασης εἶναι μέσα μου ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὅτι εἶμαι μιὰ ὑπόσταση, δὲν θὰ εἶχα ἐντούτοις τὴν ἰδέα μιᾶς ἄπειρης ὑπόστασης, ἐγὼ πὸν εἶμαι ἓνα πεπερασμένο ὄν, ἂν δὲν εἶχε τοποθετηθεῖ μέσα μου ἀπὸ κάποια ὑπόσταση ἀληθινὰ ἄπειρη». Ἐδῶ ἐκτίθεται τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα τοῦ Ντεκάρτ ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται ἐνίοτε ἰδεολογικὸ ἐπειδὴ λαμβάνει ὡς ἀφετηρία τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ συναγάγει ἀπὸ τὴν ἰδέα αὐτὴ τὴν ὑπαρξή του. Μὲ ἀπλουστευμένο τρόπο, διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ πρέπει νὰ ἔχει ἓνα αἴτιο· τὸ αἴτιο αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός· ἄρα ὁ Θεὸς ὑπάρχει. Πρβλ. *Λόγοι...*, Πρόταση II· Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, I, 17-18. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι αὐτὸ τὸ ἐπιχείρημα ἐξέπληξε καὶ ξένισε τοὺς συγχρόνους τοῦ Ντεκάρτ, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὴν ἔννοια τῆς αἰτιότητας στὴ διερεύνηση τῶν πραγμάτων, ὅχι ὅμως καὶ στὴ διερεύνηση τῶν ἰδεῶν. Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι θὰ παρουσιαστοῦν συνολικὰ τρία ἐπιχειρήματα. Τὰ

Ούτε πρέπει να νομίζω ότι δεν αντιλαμβάνομαι το άπειρο δια μιᾶς ἀληθοῦς ιδέας, ἀλλὰ μονάχα δια τῆς ἄρνησης τοῦ πεπερασμένου, ὅπως αντιλαμβάνομαι τὴν στάση καὶ τὸ σκότος δια τῆς ἄρνησης τῆς κίνησης καὶ τοῦ φωτός. Ἀντιθέτως, κατανοῶ προδήλως ὅτι ὑπάρχει περισσότερη πραγματικότητα στὴν ἄπειρη ὑπόστασι⁵⁴ παρὰ στὴν πεπερασμένη, καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ ἀντίληψη τῆς ἄπειρης ὑπόστασης εἶναι μέσα μου, τρόπον τινά, πρότερη τῆς πεπερασμένης,⁵⁵ τουτέστιν ἡ ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ εἶναι πρότερη τῆς ἀντίληψης τοῦ ἑαυτοῦ μου.⁵⁶ Πῶς θὰ κατανοοῦσα πράγματι ὅτι ἀμφι-

δύο πρῶτα περιέχονται στὸν παρόντα *Στοχασμὸ καὶ ἀντλοῦνται ἐκ τῶν ὑστέρων* (a posteriori), δηλαδή ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα ἢ τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ τὸ τρίτο περιέχεται στὸν *Πέμπτο Στοχασμὸ καὶ ἀντλεῖται ἐκ τῶν προτέρων* (a priori), δηλαδή ἀπὸ τῆ φύσης ἢ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ.

54. «Διὰ τοῦ ὅρου *ἄπειρη ὑπόστασι* ἐνοῶ μιὰ ὑπόστασι ποὺ ἔχει ἀληθεῖς καὶ πραγματικὲς τελειότητες ἐνεργῶς ἄπειρες καὶ ἀπέραντες», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 355).

55. «Λέω ὅτι ἡ ἐννοια ποὺ ἔχω γιὰ τὸ *ἄπειρο* εἶναι μέσα μου πρὶν ἀπὸ αὐτὴν τοῦ *πεπερασμένου* ἐπειδὴ, ἀπὸ τὸ ὅτι καὶ μόνο συλλαμβάνω τὸ ὄν, ἢ αὐτὸ ποὺ εἶναι, χωρὶς νὰ σκεφτῶ ἂν εἶναι πεπερασμένο ἢ ἄπειρο, συλλαμβάνω τὸ *ἄπειρο* ὄν. Ἀλλὰ γιὰ νὰ μπορέσω νὰ συλλάβω ἓνα *πεπερασμένο* ὄν, πρέπει νὰ ἀποκόψω κάτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ γενικὴ ἐννοια τοῦ ὄντος, ἡ ὁποία κατὰ συνέπεια πρέπει νὰ προηγεῖται», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 356). Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, τὸ *ἄπειρο* δὲν εἶναι μιὰ προέκτασι τοῦ πεπερασμένου ἀλλὰ, ἀντιθέτως, τὸ πεπερασμένο παράγεται ἀποκόπτοντας κάτι ἀπὸ τὸ *ἄπειρο*.

56. Στὸν *Δεύτερο Στοχασμὸ* ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἡ πρώτη ἀλήθεια εἶναι ἐκείνη τῆς ὑπαρξῆς τοῦ σκεπτόμενου ἐγώ, ἐνῶ ἐδῶ προβάλλεται ἡ προτεραιότητα τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ ἡ φαι-

βάλλω, ὅτι ἐπιθυμῶ, τουτέστιν ὅτι μοῦ λείπει κάτι καὶ [46] δὲν εἶμαι ὁλότελα τέλειος, ἂν δὲν ὑπῆρχε μέσα μου ἡ ἰδέα ἐνὸς τελειότερου ὄντος σὲ σύγκριση μὲ τὸ ὁποῖο νὰ ἀναγνωρίζω τὰ ἐλαττώματά μου;⁵⁷

Οὔτε μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι τάχα ὑλικῶς ψευδής, καὶ ἄρα ὅτι μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ μηδέν,⁵⁸ ὅπως διαπίστωσα πρὸ ὀλίγου γιὰ τὶς ἰδέες τῆς θερμότητας καὶ τοῦ ψύχους, κ.τ.ό. Ἀντιθέτως, ἀφοῦ εἶναι ὑπέρτατα σαφής καὶ διακριτή, καὶ περιέχει περισσότερη ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη, δὲν ὑπάρχει καμιὰ πού νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὴν περισσότερο ἀληθής ἢ λιγότερο ἐκτεθειμένη στὸ ψεῦδος. Ἡ ἰδέα, λέγω, αὐτοῦ τοῦ ὑψίστα τέλειου καὶ ἀπειρου ὄντος εἶναι ὑπέρτατα ἀληθής,⁵⁹ διότι, ἂν καὶ μπορούμε ἴσως νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι δὲν ὑπάρχει

νομενικὴ ἀντίφαση ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα ἐξέτασης. Τὸ σκεπτόμενο ἐγὼ προηγεῖται κατὰ τὴν τάξη τοῦ λόγου, ἐνῶ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ προηγεῖται κατὰ τὴν τάξη τῆς πραγματικότητας.

57. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 153).

58. «Καὶ δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι τάχα ὑλικὰ ψευδής, καὶ συνεπῶς ὅτι μπορεῖ νὰ τὴν ἔλαβα ἀπὸ τὸ μηδέν, δηλαδὴ ὅτι μπορεῖ νὰ εἶναι μέσα μου λόγῳ τῶν ἐλαττωμάτων πού ἔχω...»

59. «Ἡ ἰδέα αὐτὴ, λέγω, εἶναι ὑψίστα ἀληθής, κτλ. Ἡ ἀλήθεια ἐγκρατεῖται στὸ ὄν καὶ τὸ ψεῦδος μονάχα στὸ μὴ ὄν, οὕτως ὥστε, περιλαμβάνοντας ἡ ἰδέα τοῦ ἀπειρου ὅλο τὸ ὄν, περιλαμβάνει ὅτι ἀληθές ὑπάρχει στὰ πράγματα, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνέχει τίποτα ψευδές, ἀκόμα καὶ ἂν θέλουμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὸ τὸ ἀπειρο ὄν ὑπάρχει», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 356).

τέτοιο ὄν, ὥστόσο δὲν μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα του δὲν παριστάνει σὲ μένα τίποτα πραγματικό, ὅπως εἶπα προηγουμένως γιὰ τὴν ἰδέα τοῦ ψύχους. Ἐπίσης εἶναι ὑπέρτατα σαφῆς καὶ διακριτῆ, διότι καθετὶ γιὰ τὸ ὅποιο ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ διακριτῶς ὅτι εἶναι πραγματικό καὶ ἀληθινό, καὶ κατέχει κάποια τελειότητα, περιέχεται ὁλόκληρο σὲ αὐτήν. Τοῦτο δὲν ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν καταλαβαίνω τὸ ἄπειρο, ἢ ὅτι ὑπάρχουν στὸν Θεὸ ἀναρίθμητα ἄλλα τὰ ὅποια δὲν μπορῶ διόλου νὰ καταλάβω, οὔτε κὰν νὰ προσεγγίσω μέσω τῆς σκέψης· διότι εἶναι στὴ φύση τοῦ ἀπείρου νὰ μὴ γίνεται καταληπτό ἀπὸ μένα, πού εἶμαι πεπερασμένος.⁶⁰ Ἀρκεῖ δὲ νὰ τὸ κατανοήσω αὐτό,⁶¹ καὶ νὰ κρίνω ὅτι στὸν Θεὸ εἶναι μορφικὰ ἢ ὑπεροχικὰ ὅλα ἐκεῖνα πού ἀντιλαμβάνομαι σαφῶς καὶ ξέρω ὅτι ἐμπεριέχουν κάποια τελειότητα, καθὼς ἴσως καὶ ἀναρίθμητα ἄλλα πού ἀγνοῶ, γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἰδέα τὴν ὁποία ἔχω γι' αὐτὸν ἢ πιὸ ἀληθῆς καὶ ἢ πιὸ σαφῆς καὶ διακριτῆ ἀπὸ ὅλες ὅσες εἶναι μέσα μου.

Ἄλλὰ ἴσως νὰ εἶμαι κάτι περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι κατανοῶ, καὶ ὅλες ἐκεῖνες οἱ τελειότητες πού προσδίδω στὸν Θεὸ νὰ εἶναι τρόπον τινὰ μέσα μου ἐν δυνάμει, ὅσο

60. Πρβλ. Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, I, 19.

61. «Ἀρκεῖ νὰ τὸ κατανοήσω αὐτό. Δηλαδή ἀρκεῖ νὰ κατανοήσω ὅτι ὁ Θεὸς δὲν γίνεται καταληπτός ἀπὸ μένα, γιὰ νὰ κατανοήσω τὸν Θεὸ κατὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ πράγματος, καὶ νὰ κατανοήσω τί εἶδους εἶναι, φτάνει μόνο νὰ κρίνω ἐπιπλέον ὅτι εἶναι σὲ αὐτὸν ὅλες οἱ τελειότητες πού κατανοῶ σαφῶς, καθὼς καὶ πολὺ περισσότερες τίς ὁποῖες δὲν μπορῶ νὰ καταλάβω», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 356).

καὶ ἂν δὲν ἐκδηλώνονται οὔτε ἐνεργοποιοῦνται ἀκόμα. [47] Πράγματι, νιώθω τώρα τὴ γνώση μου νὰ αὐξάνει σιγὰ σιγὰ· καὶ δὲν βλέπω τί θὰ τὴν ἐμπόδιζε νὰ αὐξηθεῖ ὅλο καὶ περισσότερο ἐπ' ἄπειρον, οὔτε γιατί νὰ μὴν μπορῶ, μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς τόσο ἐπαυξημένης γνώσης, νὰ ἀποκτήσω ὅλες τὶς ὑπόλοιπες τελειότητες τοῦ Θεοῦ.⁶² καὶ τέλος, ἂν ἡ δύναμη γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν τελειότητων αὐτῶν εἶναι ἤδη μέσα μου, δὲν βλέπω γιατί νὰ μὴν ἀρκεῖ γιὰ νὰ παραγάγει τὶς ιδέες τους.

Μὰ ὄχι! Τίποτα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἰσχύει. Πρῶτα πρῶτα, ἂν καὶ ἀληθεύει ὅτι ἡ γνώση μου αὐξάνει βαθμηδόν, καὶ ὅτι ὑπάρχουν μέσα μου πολλὰ πράγματα ἐν δυνάμει πὺ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐν ἐνεργείᾳ, ὡστόσο κανένα ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἀνήκει στὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ, στὴν ὁποία τίποτα ἀπολύτως δὲν ὑπάρχει δυνητικά· διότι ἡ ἴδια ἡ βαθμιαία αὐξηση εἶναι ἓνα βεβαιότατο ἐπιχείρημα ὑπὲρ κάποιας ἀτέλειᾳ.⁶³ Ἐπιπλέον, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ

62. Στὴν εὐλογία ἀπορία τοῦ Μπούρμαν: «Ἄλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ συμβάλει ἡ γνώση στὸ νὰ ἀποκτήσω τὶς ὑπόλοιπες τελειότητες τοῦ Θεοῦ;» ὁ Ντεκάρτ δίνει τὴν παρακάτω ἀπάντησι: «Ἡ συμβολὴ τῆς εἶναι πολὺ μεγάλη, διότι χάρις σὲ αὐτὴ γινόμαστε σοφότεροι καὶ φρονιμότεροι, γνωρίζουμε σαφέστερα ἐκεῖνες τὶς τελειότητες καί, ἀφοῦ τὶς γνωρίζουμε σαφέστερα, τὶς κατακτοῦμε εὐκολότερα, ἐφόσον ἡ σοφία καὶ ἡ φρόνησι προσπορίζουν τὰ μέσα γιὰ τὴν κατάκτησὴ τους», *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 154).

63. «Πρῶτα πρῶτα, παρότι ἀληθεύει ὅτι ἡ γνώση μου ἀποκτᾶ καθημερινὰ νέους βαθμοὺς τελειότητος, καὶ ὅτι ὑπάρχουν στὴ φύση μου πολλὰ πράγματα ἐν δυνάμει πὺ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐν ἐνεργείᾳ, ὡστόσο ὅλα ἐκεῖνα τὰ προτερήματα δὲν ἀνήκουν καὶ δὲν προσεγγίζουν καθόλου τὴν ιδέα πὺ ἔχω γιὰ τὴ Θεότητα, στὴν

γνώση μου αυξάνει διαρκῶς ὅλο καὶ περισσότερο, παρὰ ταῦτα κατανοῶ ὅτι δὲν θὰ γίνει ποτὲ ἐν ἐνεργείᾳ ἄπειρη, ἐπειδὴ δὲν θὰ γίνει ποτὲ τόση ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἱκανὴ γιὰ ἀκόμα μεγαλύτερη αὐξηση· ἐνῶ κρίνω σχετικὰ μὲ τὸν Θεὸ ὅτι εἶναι τόσο ἐν ἐνεργείᾳ ἄπειρος ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ προστεθεῖ τίποτα στὴν τελειότητά του. Καί, τέλος, ἀντιλαμβάνομαι ὅτι τὸ ἀντικειμενικὸ εἶναι μιᾶς ιδέας δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ ἀπὸ ἓνα εἶναι δυνητικὸ μονάχα, κάτι ποῦ δὲν εἶναι κυριολεκτικὰ τίποτα, ἀλλὰ μονάχα ἀπὸ ἓνα εἶναι ἐνεργὸ ἢ μορφικόν.

Ἀσφαλῶς σὲ ὅλα τοῦτα δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ ὁποῖο, προσεγμένο ἐπισταμένα, νὰ μὴν εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης. Ἄλλὰ ὅταν προσέχω λιγότερο, καὶ οἱ εἰκόνες τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων τυφλώνουν τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματός μου, δὲν θυμᾶμαι εὐκόλα γιατί ἡ ιδέα ἐνὸς ὄντος τελειότερου ἀπὸ μένα πηγάζει ἀναγκαῖα ἀπὸ κάποιον ὄν ἀληθινὰ τελειότερο. Ἔτσι [48] ἀρμόζει νὰ ἐρευνήσω περαιτέρω ἂν ἐγὼ ὁ ἴδιος, ποῦ ἔχω αὐτὴ τὴν ιδέα, θὰ μποροῦσα νὰ εἶμαι ἂν δὲν ὑπῆρχε ἓνα τέτοιο ὄν.⁶⁴

ὁποῖα τίποτα δὲν συναντᾶται μονάχα ἐν δυνάμει ἀλλὰ ὅλα εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ καὶ ὄντως. Καί, μάλιστα, δὲν εἶναι ἀλάνθαστο καὶ πολὺ βέβαιο ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀτέλειαι στὴ γνώση μου το ὅτι ἀναπτύσσεται σιγὰ σιγὰ καὶ αὐξάνεται βαθμηδόν;

64. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ κάτω ἐκτίθεται τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ὑπαρξῆς τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται συμβατικὰ κοσμολογικὸ ἐπειδὴ ἐκκινεῖ ἀπὸ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου. Ὁ Ντεκάρτ ὅμως δὲν λαμβάνει ὡς βάση τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου γενικά, γιὰ τὴν ὁποῖα δὲν εἴμαστε βέβαιοι, ἀλλὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἐγώ. Τὸ ἐπιχείρημά του συνοψίζεται ἀπλὰ ὡς ἐξῆς:

Ἄλλὰ ἀπὸ ποιὸν θὰ ἦμουν; Ἴσως ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἢ ἀπὸ κάποια ἄλλα αἷτια λιγότερο τέλεια ἀπὸ τὸν Θεό· διότι δὲν μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε ἢ νὰ πλάσουμε τίποτα τελειότερο ἀπὸ αὐτόν, ἢ ἐξίσου τέλειο μὲ αὐτόν.

Μὰ ἂν ἦμουν ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δὲν θὰ ἀμφέβαλλα, δὲν θὰ ἐπιθυμοῦσα καὶ δὲν θὰ μοῦ ἔλειπε τίποτα,⁶⁵ διότι θὰ χορηγοῦσα στὸν ἑαυτό μου ὅλες τὶς τελειότητες τῶν ὁποίων ὑπάρχει μέσα μου κάποια ἰδέα, καὶ ἔτσι θὰ ἦμουν ἐγὼ ὁ ἴδιος Θεός. Οὔτε πρέπει νὰ νομίζω ὅτι ὅσα μοῦ λείπουν μπορούν τάχα νὰ ἀποκτη-

ἐγὼ ὑπάρχω· τὸ αἷτιο τῆς ὑπαρξῆς μου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν Θεό· ἄρα ὁ Θεὸς ὑπάρχει. Πρβλ. *Λόγοι...*, Πρόταση III· *Αρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, I, 20-22. Ἐνα παρεμφερὲς ἐπιχείρημα εἶχε προταθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Θωμᾶ Ἀκινάτη (*Summa theologiae*, Ia, Ἐρώτημα 2, Ἄρθρο 3), ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του τὸ εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Μετὰ τὰ φυσικά*, Λ). Ὁ Ντεκάρτ ἐξηγεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴν καινοτομία τῆς δικῆς του διατύπωσης στὶς *Πρῶτες Ἀπαντήσεις* (AT, VII, 106-112· IX, 84-89). Γιὰ τὴ σχέση μεταξύ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἐπιχειρήματος, βλ. Πρὸς Mesland, 2 Μαΐου 1644 (AT, IV, 112-113).

65. «Μὰ ἂν ἦμουν ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε ἄλλον καὶ ἦμουν ἐγὼ ὁ ἴδιος ὁ παραγωγὸς τοῦ εἶναι μου, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἀμφέβαλλα γιὰ τίποτα, δὲν θὰ συνελάμβανα πιά ἐπιθυμίες, καὶ ἐντέλει δὲν θὰ μοῦ ἔλειπε καμιὰ τελειότητα...» Ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ ἐπιθυμία θεωροῦνται ἐνδείξεις ἀτέλειας ἐπειδὴ ὑποδηλώνουν κάποια ἔλλειψη. Ἄν ἤξερα ἢ εἶχα τὰ πάντα, δὲν θὰ ἀμφέβαλλα γιὰ τίποτα οὔτε θὰ ἐπιθυμοῦσα τίποτα. Ἄν λοιπὸν ὑπῆρχα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δηλαδὴ ἂν ἦμουν αὐθύπαρκτος, θὰ ἦμουν ἀνεξάρτητος ἀπὸ κάθε ἄλλον, δηλαδὴ αὐτάρκης, καὶ συνεπῶς δὲν θὰ μοῦ ἔλειπε τίποτα.

θοῦν δυσκολότερα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶναι ἤδη μέσα μου. Ἀντιθέτως, εἶναι πρόδηλο ὅτι ἐγώ, τουτέστιν ἓνα σκεπτόμενο πράγμα ἢ μιὰ σκεπτόμενη ὑπόσταση, εἶναι πολὺ δυσκολότερο νὰ ἀναδυθῶ ἀπὸ τὸ μηδὲν παρὰ νὰ ἀποκτήσω τὶς γνώσεις πολλῶν πραγμάτων τὰ ὅποια ἀγνοῶ, καὶ τὰ ὅποια εἶναι μονάχα συμβεβηκότα αὐτῆς τῆς ὑπόστασης. Καὶ ἂν βεβαίως κατεῖχα αὐτὸ τὸ πλεονέκτημα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου, δὲν θὰ ἀρنيόμουν στὸν ἑαυτό μου ὅσα ἔστω μποροῦν νὰ ἀποκτηθοῦν εὐκολότερα, οὔτε τίποτα ἄλλο ἀπὸ ὅσα ἀντιλαμβάνομαι νὰ περιέχονται στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ τίποτα δὲν μοῦ φαίνεται δυσκολότερο νὰ ἐπιτευχθεῖ.⁶⁶ Καὶ ἂν ὑπῆρχε κάτι δυσκολότερο νὰ ἐπιτευχθεῖ, ἀσφαλῶς θὰ μοῦ φαινόταν δυσκολότερο, ἂν εἶχα ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου τὰ ὑ-

66. «Καὶ ἔτσι, χωρὶς δυσκολία, ἂν εἶχα δώσει ἐγὼ ὁ ἴδιος στὸν ἑαυτό μου ἐκεῖνο τὸ ἐπιπλέον ποὺ εἶπα μόλις, δηλαδὴ ἂν ἤμουν παραγωγὸς τῆς γέννησης καὶ τῆς ὑπαρξῆς μου, δὲν θὰ εἶχα στειρήσει τὸν ἑαυτό μου τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ ἀποκτῶνται εὐκολότερα, δηλαδὴ πολλὲς γνώσεις τὶς ὁποῖες ἢ φύση μου ἀποστερεῖται· οὔτε θὰ εἶχα στειρήσει τὸν ἑαυτό μου ἀπὸ κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ περιέχονται στὴν ἰδέα τῆν ὁποία συλλαμβάνω περὶ τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ κανένα δὲν μοῦ φαίνεται δυσκολότερο νὰ ἀποκτηθεῖ». Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, ἀποτελεῖ ἀξίωμα ὅτι ὅποιος μπορεῖ νὰ κάνει τὸ περισσότερο ἢ τὸ δυσκολότερο μπορεῖ ἐπίσης νὰ κάνει καὶ τὸ λιγότερο ἢ τὸ εὐκολότερο, βλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα VI· Πρὸς Mesland, 2 Μαΐου 1644 (AT, IV, 111). Δεδομένου τώρα ὅτι τὸ πιὸ δύσκολο πράγμα συνίσταται στὸ νὰ εἶναι κανεὶς αἷτιο καὶ παραγωγὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, δηλαδὴ νὰ εἶναι αὐθύπαρκτος, ὅποιος κατέχει τούτη τὴν ἰκανότητα θὰ εἶναι ἐπίσης ἰκανὸς νὰ ἀποκτήσει ὅτιδήποτε ἄλλο, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι εὐκολότερα. Βλ. ἐπίσης *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (AT, V, 154).

πόλοιπα πού κατέχω, ἀφοῦ θὰ ἐνιωθα τὴ δύναμή μου νὰ ἐξαντλεῖται σὲ αὐτό.⁶⁷

Οὔτε ἀποφεύγω τὴν ἰσχὺ αὐτῶν τῶν συλλογισμῶν ἂν ὑποθέσω ὅτι ἤμουν τάχα πάντοτε ὅπως εἶμαι τώρα, σὰν αὐτὸ νὰ συνεπαγόταν ὅτι δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσω τὸν παραγωγὸ τῆς ὑπαρξῆς μου.⁶⁸ Ἀφοῦ πράγματι ὅλος ὁ χρόνος τῆς ζωῆς μπορεῖ νὰ διαιρηθεῖ σὲ ἀναρίθμητα μέρη, καθένα ἐκ τῶν ὁποίων δὲν ἐξαρτᾶται [49] μὲ κανέναν τρόπο ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρχα πρὸ ὀλίγου δὲν συνεπάγεται ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχω καὶ τώρα, ἐκτὸς ἂν κάποιον αἴτιον μὲ ἀναδημιουργεῖ οἶονεὶ αὐτὴ τὴ στιγμή, τουτέστιν μὲ συντηρεῖ. Πράγματι, γιὰ ὅποιον παρατηρεῖ τὴ φύση τοῦ χρόνου, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι, γιὰ νὰ συντηρηθεῖ ὅποιοδήποτε πράγμα σὲ κάθε μεμονωμένη στιγμή πού διαρκεῖ, χρειάζεται τὴν ἴδια ἰσχὺ καὶ ἐνέργεια τὴν ὁποία θὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἐκ νέου ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα. Ὡστε εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι ἡ συντήρηση* διαφέρει ἀπὸ τὴ δημιουργία μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ λόγου.⁶⁹

67. «...ἀφοῦ θὰ ἐνιωθα τὴ δύναμή μου νὰ ἐξαντλεῖται σὲ αὐτὸ καὶ νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὸ φτάσει».

68. Βλ. *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 155).

69. «Ὡστε ἡ φυσικὴ φώτιση μᾶς δείχνει σαφῶς ὅτι ἡ συντήρηση καὶ ἡ δημιουργία δὲν διαφέρουν πραγματικά ἀλλὰ μόνο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ τρόπου σκέψης μας». Ἡ συντήρηση εἶναι ἀδιάκοπη ἀναδημιουργία, γι' αὐτὸ ἀπαιτεῖ τὴν ἴδια ἰσχὺ καὶ ἐνέργεια μὲ τὴ δημιουργία. Συνεπῶς τὸ αἴτιον τῆς συντήρησης πρέπει νὰ εἶναι ἐξίσου τέλειο μὲ ἐκεῖνο τῆς δημιουργίας. Πρβλ. *Λόγοι...*, Ἀξίωμα II καὶ Ἀξίωμα IX.

Ἔτσι ὀφείλω τώρα νὰ ἀναρωτηθῶ ἂν κατέχω κάποια ἰσχὺ διὰ τῆς ὁποίας νὰ μπορῶ, ἐγὼ ποὺ ὑπάρχω τώρα, νὰ ὑπάρχω καὶ μετὰ ἀπὸ λίγο. Διότι, ἀφοῦ δὲν εἶμαι τίποτα ἄλλο ἀπὸ σκεπτόμενο πράγμα, ἢ ἔστω ἀφοῦ πρόκειται τώρα γιὰ ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ μέρος τοῦ ἑαυτοῦ μου ποὺ εἶναι σκεπτόμενο πράγμα, ἂν ὑπῆρχε μέσα μου τέτοια ἰσχὺς, ἀναμφίβολα θὰ εἶχα συνείδηση αὐτῆς. Ἀλλὰ δὲν νιώθω νὰ ὑπάρχει καμία, καὶ ὡς ἐκ τούτου γνωρίζω ἐναργέστατα ὅτι ἐξαρτῶμαι ἀπὸ κάποιον ὃν διαφορετικὸ ἀπὸ μένα.

Ἴσως ὅμως ἐκεῖνο τὸ ὄν νὰ μὴν εἶναι ὁ Θεός, καὶ νὰ ἔχω παραχθεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἢ ἀπὸ ὀποιαδήποτε ἄλλα αἴτια λιγότερο τέλεια ἀπὸ αὐτόν. Μὰ ὄχι! Ὅπως εἶπα πρὶν, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι στὸ αἴτιον πρέπει νὰ ὑπάρχει τουλάχιστον τόση πραγματικότητα ὅση στὸ ἀποτέλεσμα, καὶ ἄρα ὀφείλω νὰ ὀμολογήσω ὅτι, ἀφοῦ εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα καὶ ἔχω μέσα μου μιὰ ὀρισμένη ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὅποιο αἴτιον καὶ νὰ μοῦ ἀποδοθεῖ τελικά, πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης σκεπτόμενο πράγμα καὶ νὰ κατέχει τὴν ἰδέαν ὅλων τῶν τελειοτήτων τὶς ὁποῖες προσδίδω στὸν Θεόν. Μποροῦμε δὲ νὰ ρωτήσουμε ξανὰ γιὰ ἐκεῖνο τὸ αἴτιον ἂν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του ἢ ἀπὸ κάτι ἄλλο. Διότι, ἂν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, καταφαίνεται ἀπὸ τὰ λεχθέντα ὅτι εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός

[50] ἐπειδὴ, ἔχοντας τὴν ἰσχὺ νὰ ὑπάρχει καθ' ἑαυτό, θὰ ἔχει ἀναμφίβολα καὶ τὴν ἰσχὺ νὰ κατέχει ἐν ἐνεργείᾳ ὅλες τὶς τελειότητες γιὰ τὶς ὁποῖες ἔχει μέσα του ἰδέες, τουτέστιν ὅλες ὅσες συλλαμβάνω στὸν Θεόν. Ἐνῶ ἂν ὑπάρχει ἀπὸ κάτι ἄλλο, πρέπει, μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, νὰ ρωτήσουμε ξανὰ γιὰ ἐκεῖνο τὸ ἄλλο ἂν ὑπάρχει ἀπὸ τὸν

ἐαυτό του ἢ ἀπὸ κάτι ἄλλο, ὡσότου καταλήξουμε τελικὰ σὲ ἓνα ἔσχατο αἴτιο τὸ ὁποῖο θὰ εἶναι ὁ Θεός.

Πράγματι, εἶναι ἀρκετὰ ἐμφανὲς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐδῶ ἀναδρομὴ ἐπ' ἀπειρον, κυρίως ἀφοῦ δὲν πρόκειται ἐδῶ μονάχα γιὰ τὸ αἴτιο πού μὲ παρήγαγε στὸ παρελθόν, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο γιὰ ἐκεῖνο πού μὲ συντηρεῖ στὸ παρόν.

Οὔτε μποροῦμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γιὰ τὴν παραγωγή μου συνήργησαν τάχα πολλὰ μερικά αἴτια*, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ ἓνα παρέλαβα τὴν ἰδέα τῆς μιᾶς τελειότητας τὴν ὁποία προσδίδω στὸν Θεὸ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τῆς ἄλλης, οὕτως ὥστε ὅλες ἐκεῖνες οἱ τελειότητες νὰ βρίσκονται μὲν κάπου στὸ σύμπαν, ἀλλὰ ὄχι ἐνωμένες ὅλες μαζὶ σὲ κάτι ἐνιαῖο πού νὰ εἶναι ὁ Θεός. Διότι, ἀντιθέτως, ἡ ἐνότητα, ἡ ἀπλότητα ἢ τὸ ἀδιαχώριστο ὅλων ὅσα εἶναι στὸν Θεὸ εἶναι μία ἀπὸ τὶς κύριες τελειότητες οἱ ὁποῖες κατανοῶ ὅτι εἶναι σὲ αὐτόν. Καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητας ὅλων τῶν τελειότητων του δὲν θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ μέσα μου ἀπὸ ἓνα αἴτιο πού δὲν θὰ μοῦ εἶχε δώσει ἐπίσης τὶς ἰδέες τῶν ἄλλων τελειότητων· δὲν θὰ μποροῦσε πράγματι νὰ μὲ εἶχε κάνει νὰ τὶς κατανοῶ ὡς ἐνωμένες μαζὶ καὶ ἀδιαχώριστες, παρὰ ἂν μὲ εἶχε κάνει συγχρόνως νὰ ἀναγνωρίζω ποιὲς εἶναι.

Ἄναφορικὰ τέλος μὲ τοὺς γονεῖς μου, ἀκόμα καὶ ἂν ἀληθεύουν ὅλα ὅσα νόμισα ποτὲ γι' αὐτούς,⁷⁰ ὡστόσο

70. «Ὅσο γιὰ τοὺς γονεῖς, ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύουν ὅλα, κτλ., δηλαδὴ ἀκόμα ἴσως κι ἂν ἀληθεύουν ὅλα ὅσα εἶθισται νὰ πιστεύουμε γι' αὐτούς, ἤτοι ὅτι γέννησαν τὰ σώματά μας, δὲν μπορῶ

εἶναι σίγουρο ὅτι δὲν μὲ συντηροῦν αὐτοί, οὔτε μὲ παρῆγαγαν διόλου, καθόσον εἶμαι σκεπτόμενο πράγμα· ἀλλὰ τοποθέτησαν μονάχα ὀρισμένες διαθέσεις σὲ ἐκείνη τὴν ὕλη στὴν ὁποία ἔκρινα ὅτι ἐνυπάρχω ἐγώ, τουτέστιν τὸ πνεῦμα, τὸ μόνον ποῦ ἐκλαμβάνω τώρα [51] ὡς τὸν ἑαυτό μου. Ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐδῶ καμιὰ δυσκολία, ἀλλὰ πρέπει νὰ συμπεράνω ὀπωσδήποτε ὅτι ἀπὸ τὸ γεγονός καὶ μόνον ὅτι ὑπάρχω καὶ ἔχω μέσα μου τὴν ἰδέα ἐνὸς τελειότατου ὄντος, τουτέστιν τοῦ Θεοῦ, ἔπεται ἐναργέστατα ὅτι ὑπάρχει καὶ ὁ Θεός.

Ἀπομένει μονάχα νὰ ἐξετάσω πῶς παρέλαβα αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀπὸ τὸν Θεό. Δὲν τὴν ἀντλήσα πράγματι ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, οὔτε ἐπεισήχθη ποτὲ ἐντὸς μου ἀπρόσμενα, ὅπως συνηθίζουν νὰ κάνουν οἱ ἰδέες τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων ὅταν παρουσιάζονται, ἢ φαίνονται νὰ παρουσιάζονται, στὰ ἐξωτερικὰ ὄργανα τῶν αἰσθήσεων. Οὔτε ἐπίσης ποιήθηκε ἀπὸ μένα, διότι δὲν μπορῶ νὰ τῆς ἀφαιρέσω ἢ νὰ τῆς προσθέσω τίποτα ἀπολύτως. Ἀπομένει λοιπὸν ὅτι εἶναι ἔμφυτη σὲ μένα, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου.⁷¹

ὡστόσο νὰ φανταστῶ ὅτι μὲ ἔκαναν, καθόσον μὲ θεωρῶ μονάχα ὡς ἓνα πράγμα ποῦ σκέπτεται. Διότι δὲν βλέπω καμιὰ σχέση μεταξὺ τῆς σωματικῆς πράξης, διὰ τῆς ὁποίας συνηθίζω νὰ πιστεύω ὅτι μὲ γέννησαν, καὶ τῆς παραγωγῆς μιᾶς ὑπόστασης ποῦ σκέπτεται», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (ΑΤ, V, 357).

71. «Συνεπῶς δὲν μένει πιά ἄλλο πράγμα νὰ πῶ ἀπὸ τὸ ὅτι, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ μου, γεννήθηκε καὶ παρήχθη μαζί μου ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ δημιουργήθηκα». Ἀπὸ τὰ τρία εἶδη ἰδεῶν, τὶς ἐπέισακτες, τὶς πεποημένες καὶ τὶς ἔμφυτες, ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ δὲν

Καί, ἀσφαλῶς, δὲν εἶναι περίεργο ὅτι καθὼς μὲ δημιουργοῦσε ὁ Θεός, μοῦ ἐνέβαλε αὐτὴ τὴν ἰδέα γιὰ νὰ εἶναι κάτι σὰν τὸ σημάδι ποὺ ἀποτυπώνει ὁ τεχνίτης στὸ ἔργο του. Οὔτε ἐπίσης χρειάζεται νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ σημάδι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο, ἀλλὰ τὸ γεγονὸς καὶ μόνο ὅτι μὲ δημιούργησε ὁ Θεός καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ ἀξιόπιστο ὅτι ἔχω φτειαχτεῖ τρόπον τινὰ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσίν του,⁷² καὶ ἡ ὁμοίωση αὐτῆ,

μπορεῖ νὰ ἀνήκει στὸ πρῶτο ἢ στὸ δεῦτερο εἶδος, καὶ συνεπῶς ἀπομένει ὅτι ἀνήκει στὸ τρίτο.

72. Στὴ *Συνομιλία μὲ τὸν Μπούρμαν* (ΑΤ, V, 156) διαμείβονται ἐν προκειμένῳ τὰ παρακάτω:

»ΕΡ.: Ἄλλὰ γιατί αὐτό; Δὲν θὰ μπορούσε ὁ Θεός νὰ σὲ δημιουργήσει καὶ ὡστόσο νὰ μὴ σὲ δημιουργήσει κατ' εἰκόνα του;

»ΑΠ.: Ὁχι, διότι εἶναι κοινὸ καὶ ἀληθινὸ ἀξίωμα ὅτι “τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ αἶτιο”. Ὁμως ὁ Θεός εἶναι αἰτιό μου, καὶ ἐγὼ ἀποτέλεσμά του, καὶ ἄρα εἶμαι ὅμοιος μὲ αὐτόν.

»ΕΡ.: Ἄλλὰ ὁ τεχνίτης εἶναι αἶτιο τοῦ σπιτιοῦ, καὶ ὡστόσο δὲν εἶναι ὅμοιος μὲ αὐτό.

»ΑΠ.: Αὐτὸς δὲν εἶναι αἶτιο τοῦ σπιτιοῦ ὅπως ἐκλαμβάνω ἐδῶ τὸ αἶτιο, ἀφοῦ δὲν κάνει παρὰ νὰ ἐφαρμόζει ἐνεργὰ πράγματα σὲ παθητικά, καὶ ἄρα δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ εἶναι ὅμοιος μὲ τὸ ἔργο του. Ἄλλὰ ἐδῶ μιλάμε γιὰ τὸ αἶτιο ποὺ εἶναι ὀλικὸ καὶ παράγει τὸ ἴδιο τὸ εἶναι, τὸ ὁποῖο αἶτιο δὲν μπορεῖ νὰ παραγάγει κάτι ποὺ νὰ μὴν εἶναι ὅμοιο. Ἀφοῦ εἶναι ὄν καὶ ὑπόσταση καὶ παράγει κάτι σύμφωνα μὲ τὸ εἶναι, τουτέστιν ἐκ τοῦ μηδενός (τρόπος παραγωγῆς ποὺ ἀρμόζει μόνο στὸν Θεό), πρέπει τουλάχιστον ἐκεῖνο τὸ κάτι νὰ εἶναι ὄν καὶ ὑπόσταση καί, ἔτσι ἔστω, εἶναι ὅμοιο μὲ τὸν Θεὸ καὶ φέρει τὴν εἰκόνα του.

»ΕΡ.: Ἄν εἶναι ἔτσι, τότε καὶ ἡ πέτρα θὰ εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ.

»ΑΠ.: Καὶ ἡ πέτρα εἶναι εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ

στήν οποία περιέχεται ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, γίνεται ἀντιληπτὴ ἀπὸ μένα διὰ τῆς ἴδιας ἰκανότητος διὰ τῆς ὁποίας ἀντιλαμβάνομαι τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου. Τουτέστιν, ὅταν στρέφω τὸν ὀφθαλμὸ τοῦ πνεύματος πρὸς τὸν ἑαυτό μου, κατανοῶ ὅχι μόνο ὅτι εἶμαι ἓνα πράγμα ἐλλιπὲς καὶ ἐξαρτημένο ἀπὸ κάτι ἄλλο, ἓνα πράγμα πού ποθεῖ ἀορίστως ὅλο καὶ μεγαλύτερα ἢ καλύτερα πράγματα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἐκεῖνος ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξαρτῶμαι δὲν ἔχει μέσα του ὅλα αὐτὰ τὰ πλεονεκτήματα μονάχα ἀορίστως καὶ ἐν δυνάμει, ἀλλὰ ἀπείρως καὶ ἐν ἐνεργείᾳ, καὶ ἔτσι ὅτι εἶναι ὁ Θεός.⁷³ "Ὀλη ἡ ἰσχὺς τοῦ ἐπιχειρήματος ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ἀναγνωρίζω [52] ὅτι δὲν γίνεται νὰ εἶναι ἡ φύση μου τέτοια πού εἶναι, δηλαδή νὰ ἔχω μέσα μου τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, παρὰ ἂν ὑπάρχει ἐπίσης ἀληθινὰ ὁ Θεός· ὁ ἴδιος ἐκεῖνος Θεός, λέγω, τοῦ ὁποίου ἡ ἰδέα εἶναι μέσα μου, τουτέστιν ὁ

ἐξαιρετικὰ μακρινή, μικροσκοπικὴ καὶ συγκεχυμένη, ἐνῶ ἐγώ, πού ἔχω λάβει περισσότερα ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ Θεοῦ, εἶμαι περισσότερο εἰκόνα του. "Ὅμως δὲν ἐκλαμβάνω ἐδῶ τὴν εἰκόνα ὅπως ἐκλαμβάνεται κοινῶς, δηλαδή ὡς ἐκεῖνο πού εἶναι εἶδωλο καὶ ζωγραφιὰ κάτι ἄλλου, ἀλλὰ εὐρύτερα, ὡς ἐκεῖνο πού ἔχει μιὰ ὁμοιότητα μὲ κάτι ἄλλο. Γι' αὐτὸ μεταχειρίστηκα ἐκεῖνα τὰ λόγια στοὺς *Στοχασμούς*, ἐπειδὴ λέγεται σποράδην στὴ Γραφή ὅτι ἔχομε κτιστεῖ κατ' εἰκόνα Θεοῦ».

73. Γιὰ τὸν Ντεκάρτ, μόνο ὁ Θεός εἶναι θετικά, ὀλόπλευρα καὶ ἀληθινὰ ἄπειρος. Τὰ πράγματα πού ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη πλευρὰ μόνο δὲν ἔχουν πέρας (ὅπως ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος, ἡ διαιρετότητα τῆς ὕλης, κτλ.) δὲν πρέπει νὰ λέγονται ἄπειρα (infinita, γαλλ. infinies) ἀλλὰ μᾶλλον ἀόριστα (indefinita, γαλλ. indéfinies). Βλ. *Πρωτὲς Ἀπαντήσεις* (ΑΤ, ΙΧ, 90). *Ἀρχὲς τῆς φιλοσοφίας*, Ι, 26-27.

ὁποῖος κατέχει ὅλες ἐκεῖνες τὶς τελειότητες πού δὲν τὶς καταλαβαίνω ἐγώ, ἀλλὰ μπορῶ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ τὶς ἀγγίξω μὲ τὴ σκέψη, καὶ ὁ ὁποῖος δὲν ὑπόκειται σὲ κανένα ἀπολύτως ἐλάττωμα. Ἀπὸ τοῦτο καταφαίνεται ἐπαρκῶς ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πλανερὸς, διότι εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι κάθε δόλος καὶ ἀπάτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάποιο ἐλάττωμα.⁷⁴

Ἄλλὰ προτοῦ ἐξετάσω πιὸ ἐπισταμένα αὐτὸ τὸ σημεῖο, καὶ ἐρευνήσω συγχρόνως ἄλλες ἀλήθειες πού μποροῦν νὰ συναχθοῦν ἀπὸ αὐτό, θὰ ἤθελα νὰ σταθῶ γιὰ λίγο ἐδῶ στὴν ἐνατένιση ἐκείνου τοῦ Θεοῦ, νὰ σταθμίσω μέσα μου τὰ κατηγορήματά του, καὶ νὰ κοιτάξω, νὰ θαυμάσω, νὰ λατρέψω, ὅσο μπορεῖ νὰ ἀντέξει ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ἐκθαμβῆς εὐφυΐας μου, τὸ κάλλος ἐκείνου τοῦ ἀπέραντου φωτός. Διότι, ὅπως πιστεύουμε διὰ τῆς πίστεως ὅτι ἡ ὑπέρτατη εὐδαιμονία τῆς ἄλλης ζωῆς δὲν συνίσταται παρὰ στὴν ἐνατένιση τοῦ θείου μεγαλείου, ἔτσι νιώθουμε ἀπὸ τώρα ὅτι αὐτὴ ἡ ἐνατένιση μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὴ μέγιστη ἡδονή, ἂν καὶ πολὺ λιγότερο τέλεια, τὴν ὁποία εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ δοκιμάσουμε στὴ ζωὴ τούτη.

74. «Εἶναι πρόδηλο μέσω τῆς φυσικῆς φώτισης ὅτι κάθε δόλος ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἓνα ἐλάττωμα, ἐπειδὴ τὸ ὄν στὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀτέλεια δὲν μπορεῖ νὰ τείνει πρὸς τὸ μὴ ὄν, τουτέστιν νὰ ἔχει ὡς τέλος καὶ σκοπὸ του τὸ μὴ ὄν, ἢ τὸ μὴ ἀγαθό, ἢ τὸ μὴ ἀληθές, διότι αὐτὰ τὰ τρία εἶναι τὸ ἴδιο. Εἶναι πρόδηλο ὅμως ὅτι σὲ κάθε δόλο ὑπάρχει ψεῦδος, τὸ δὲ ψεῦδος εἶναι κάτι μὴ ἀληθές, καὶ κατὰ συνέπεια εἶναι μὴ ὄν, καὶ μὴ ἀγαθό», Πρὸς Κλερσελιέ, 23 Ἀπριλίου 1649 (AT, V, 357).